

Naar de oprichting van de Europese volkspartij

Al begin 1970 hadden de Belgen en de Nederlanders tijdens een vergadering van de ideologische commissie van de EUCD een voorstel voor een Europese partij ingediend.¹ Kort daarna kwamen vanuit de fractie in het Europees Parlement soortgelijke initiatieven.² De vorming van de Europese partij werd vervolgens ter hand genomen door een nieuw gremium, waarin de EUCD en de Europese fractie gezamenlijk participeerden. Zoals al in de inleiding op dit deel beschreven is, werd met het oog op een betere samenwerking tussen de EUCD en de fractie tijdens een door Rumor en Lückner georganiseerde bijeenkomst eind april 1970 in Brussel de 'Permanente Conferentie (CD) van de Zes' opgericht. De beraadslagingen van deze conferentie waren een zaak van de Nederlandse, Belgische, Luxemburgse, Franse, West-Duitse en Italiaanse partijen en hun europarlementariërs. Uitbreiding op termijn met Britse, Ierse en Deense partijen behoorde – bij aansluiting van deze landen bij de EG – tot de mogelijkheden. De conferentie zou drie maal per jaar bijeen moeten komen. Dat laatste lukte niet meteen: pas op 26 mei 1971 vond in Rome de eerste zitting plaats. Tijdens deze openingszitting werd de algemene wens van een direct gekozen Europees Parlement vastgesteld en werd over de consequenties daarvan gesproken. De nieuwe EUCD-statuten van juli 1971 vergrootten de greep van de Unie op de conferentie, die op de eerste bijeenkomst nog sterk gedomineerd werd door de leden van de Europese fractie.³

Door het gezamenlijke denkwerk over de directe verkiezingen en hun gevolgen nam het optimisme over de haalbaarheid van een Europese christen-democratische partij toe. Tijdens de studiedagen van de christen-democratische fractie in het Europees Parlement in het voorjaar van 1971 merkte Müller op dat het mogelijk moest zijn om op korte termijn tot een gemeenschappelijk basis-program voor een Europese politieke partij te komen. Hij had de fractieleden uit de verschillende landen de voorafgaande vijf jaren dermate naar elkaar zien 'toegroeien', dat hem een consensus mogelijk leek. EUCD-voorzitter Rumor was in zijn bijdrage aan de studiedagen pessimistischer. Voor de totstandkoming van een gemeenschappelijk program zag hij grote obstakels in

het feit dat in alle landen van de gemeenschap de christelijke partijen praktisch altijd regeringspartijen zijn geweest zodat zij veel meer dan de oppositiepartijen nationaal getint zijn of beter gezegd dat zij veel meer toegespitst zijn op de typische problematiek van een land met zijn historische groei en tradities. Voor het samensmelten tot een Europese christen-democratische partij is het nodig deze historische obstakels te doen verdwijnen.⁴

Op een gezamenlijke bijeenkomst van de Europese fractie en het EUCD-bestuur van 8 tot 10 september 1971 in Catania werd verder gediscussieerd over de institutionele uitbouw van de EG tot een politieke unie. Een rapport van Lücker diende als uitgangspunt voor verder onderzoek door een commissie, die onder tweehoofdige leiding zou moeten komen te staan van de Europees fractievoorzitter en Rumor en waarin Schmelzer de Nederlandse partijen vertegenwoordigde. De commissie presenteerde haar resultaten op een volgende gemeenschappelijke vergadering met het EUCD-Bureau op 4 april 1972 in Brussel. Hoewel het tijdens de bijeenkomst niet direct lukte volledige eenstemmigheid te bereiken, werd de wens uitgesproken dat de EG zich verder zou ontwikkelen in de richting van een Europese politieke unie op federatieve basis. Drie dagen later werd tijdens een zitting in Rome de Permanente Conferentie omgevormd tot het Politiek Comité van de christen-democratische partijen uit de EG-lidstaten, dat zou bestaan uit de leden van het Politiek Bureau van de EUCD en het bestuur van de fractie in het Europees Parlement. De ideeën uit de samenkomsten van vertegenwoordigers van de fractie en de EUCD werden op 11 juli 1972 door het Politiek Bureau aanvaard.

De door de christen-democraten opgestelde bevindingen werden vervolgens door Müller, op dat moment rapporteur van het politiek comité van het Europees Parlement, omgewerkt tot een concreet voorstel, gekoppeld aan een resolutie met deze strekking, die op 4 juli 1972 door een meerderheid van het Europees Parlement aanvaard werd. De Europese top die van 19 tot 21 oktober plaatsvond in Parijs nam de aanbevelingen over, waarmee het traject naar de directe verkiezing van het Europees Parlement was ingezet. De Europese ministerraad verstrekke de EG-gremia de opdracht om vóór het einde van 1975 met uitgewerkte voorstellen voor een Europese unie te komen – een missie die uiteindelijk door Tindemans zou worden volbracht. Volgens de Duitse politoloog Gresch is het opvallend om vast te stellen hoe de christen-democratische partijen, waarvan de grootste (de CDU) in de oppositie verkeerde, via de transnationale partijensamenwerking toch een doorslaggevende invloed konden uitoefenen op de vormgeving van de plannen voor een Europese unie.⁵

Kooijmans' peiling over de Europese partij

De ARP trachtte haar achterban voor te bereiden op de komst van een Europese partij. Het periodiek van de antirevolutionaire Kuypersstichting wijdde er in 1973 een apart themanummer aan.⁶ Overigens mag de voorlichting van de christen-democratische partijen naar de eigen aanhang in de vroege jaren zeventig mager genoemd worden. De redactie van *AR Staatskunde* had begin juli 1973 een brief naar de Europese zusterpartijen gestuurd waarin de kwestie van de 'wenselijkheid en mogelijkheid van Europese christen-democratische partijformatie' aangeeroerd werd. De vragen aan de EUCD-partijen waren tweeledig: 1) 'In hoeverre leeft in uw partij de intentie te komen tot Europese christen-democratische partijformatie?' en: 2) 'Welke is de betekenis van het christelijk geloof en de evangelische boodschap voor het bedrijven van politiek

in de huidige en in de toekomstige samenleving? Hoe wordt dit beleefd? Hoe wil men dit zien functioneren in een Europese christen-democratische partij?' De wenselijkheid van een Europese partij, bij voorkeur in federatieve vorm, werd door alle respondenten onderschreven, maar de meeste partijen waren uiterst terughoudend in het leggen van een direct verband tussen het evangelie en de politiek.

Het meest welgevallig zal het antwoord van de Noorse christen-democraten geklonken hebben: 'Het verbindende element in de Kristelig Folkeparti is de christelijke visie op het leven en de mens, in overeenstemming met de Bijbel.' De antirevolutionairen konden overigens weinig met deze steun: de KRF maakte geen deel uit van de EUCD en zou – zolang Noorwegen zijn standpunt ten aanzien van de EG niet zou veranderen – weinig met de Europese partij van doen krijgen. Van de grote partijen was het antwoord van Bernassola namens de DC nog het meest bevlogen: volgens de Italiaan was er wel degelijk plaats en betekenis voor expliciet christelijk geïnspireerde partijen: 'De ook aan de christen uitdrukkelijk toegekende vrijheid om in diverse politieke partijen te strijden, mits zij zekere door het christendom aanvaarde en hooggehouden fundamentele menselijke waarden respecteren, sluit waarlijk het bestaansrecht van politieke partijformaties niet uit, die in hun activiteiten en in hun programma zich *expliciet* met deze waarden verbonden voelen.' Dat liet overigens in het midden of de Europese partij ook op deze basis gegrondvest moest worden. Het antwoord van de Duitse partijen was viervoudig: vanuit de CDU werden reacties ontvangen van Baumanns (de secretaris van de KAS) en Kohl, namens de CSU antwoordden Strauß en partijsecretaris Gerhard Elschner. Kohl wilde in zijn beantwoording niet verder gaan dan te stellen dat de christelijke inspiratie een 'regulerend element' in de politiek kon zijn. De idee dat uit de christelijke waarden 'ondubbelzinnige politieke oplossingen in absolute zin' af te leiden zijn, had de CDU reeds lang geleden laten varen. In *AR Staatskunde* stond het alds verwoord:

Hoe noodzakelijk de metafysische motivatie van politieke waarden ook blijft, het publiek verlangt een seculaire, rationele motivatie van de politieke oplossingen inzake urgente vraagstukken. Deze kunnen echter niet simpelweg uit de premissen van het christelijk geloof worden afgeleid. Niettegenstaande de gemeenschappelijke geloofsbasis zijn principiële controversen mogelijk en theoretisch legitiem [...].

Uitgaan van dogma's was daarbij niet behulpzaam: de veranderende omstandigheden verplichtten tot een 'kritische rationaliteit', zo meende de CDU-voorzitter. Strauß verwees in zijn antwoord naar traditionele christen-democratische aspecten als de christelijke zedenwet, de sociale markteconomie als alternatief voor liberale en absolutistische systemen, tolerantie, maar ook naar de 'traditie van het westers humanisme'. Het antwoord van Elschner was nog duidelijker. Ten aanzien van de band tussen religie en politiek stelde hij:

Christenen in de politiek bedrijven geen kerkelijke activiteit of zelfs geen zending. De christelijke boodschap zegt weinig over de reële en concrete vormgeving van samenleving en staat en daarmee over de politiek van vandaag.

Ook ten aanzien van de sociale politiek stonden de binnen de CSU vigerende opvattingen ver af van de vormgevers van de Nederlandse verzorgingsstaat: 'Christelijke naastenliefde behoeft [...] in geen geval per definitie te leiden tot de verzorgingsstaat.' Expliciet verwoordde Elschner de gerichtheid op de regeermacht: 'Wij moeten ons als christenen om de macht bekommeren, anders bekommert zich de macht – nl. de macht van anderen – om ons.' De secretaris van de CSU besloot zijn reactie met te wijzen op de belangrijke bijdrage van de 'christelijke en conservatieve democraten van Europa'. Dat deze twee stromingen in nevenschikkende zin genoemd werden, zal de ARP ook al niet hebben kunnen bekoren.

In een samenvattend commentaar stelde Kooijmans allereerst vast dat alle buitenlandse zusterpartijen feitelijk al lang geleden afstand hadden genomen van het evangelie als enige leidraad voor de politiek en zich hadden ontwikkeld tot 'open partijen'. Het debat hierover was in Nederland nog in volle gang, maar de pleidooien voor een dergelijke partij leken hier te lande kansloos. Kooijmans' verwachting werd gestaafd door mislukte pogingen binnen de KVP van achtereenvolgens Couwenberg met zijn Democratisch Centrum Nederland en de Amersfoorters van De Zeeuw om de partij open te breken.⁷ De Nederlandse christen-democraten, de ARP voorop, bleven vasthouden aan het evangelie als exclusieve leidraad. Het kleine handvol partijen dat zich *in politicis* eveneens exclusief bekende tot de christelijke inspiratiebronnen, zoals de Zwitserse Evangelische Volkspartei en de Noorse Kristelig Folkeparti, maakte tot Kooijmans' leedwezen geen deel uit van de EUCD. De wel bij de Unie aangesloten partijen lieten zich ook inspireren door humanisme en personalisme, die in hun uitwerking tot dezelfde waarden leidden. Kooijmans voerde de verschillen tussen de Nederlandse christen-democraten (en daarin vooral de protestanten) en de buitenlandse geestverwanten terug op de tegenstelling tussen katholieken en protestants-christelijken. In de vanuit een katholieke achtergrond ontstane partijen speelde het 'grondmotief van natuur en genade' een grote rol. Vanuit dit natuurrecht was het de mens gegeven op zelfstandige wijze vanuit de christelijke inspiratie politieke keuzes te maken. Kooijmans vreesde dat bij het loslaten van de directe band tussen geloof en politiek handelen 'het christelijk karakter van de partij nominaal en zelfs min of meer toevallig wordt'.

Een volgend probleem op de weg naar Europese partijvorming werd volgens de Equipevoorzitter gevormd door de grote programmatische en politieke verschillen tussen de partijen. Hij verklaarde deze uit de verschillende nationale situaties. Het ontbreken van een communistische partij in West-Duitsland en Oostenrijk leidde ertoe dat de christen-democratische partijen daar hun anticomunistische sentimenten projecteerden op de socialistische partijen. Het ontbreken van een 'duidelijke en politiek relevante liberale partij' leidde er anderzijds toe dat de christen-democratische partijen een substantieel liberaal smaldeel herbergden. Het droeg in beide gevallen bij aan een sterke polarisatie tussen links (de socialisten) en rechts (christen-democraten). In Italië, België en Nederland waren regeringscombinaties van christen-democraten zowel met links als rechts wel goed mogelijk, soms zelfs noodzakelijk gebleken. Volgens Kooijmans impliceerde dat niet meteen een centrumpositie voor de christen-democraten. Hij kon zich

eerder vinden in het pleidooi van de cvp'er Storme om de christen-democraten een voorhoede te laten vormen, geheel buiten het links-rechts schema om. De antwoorden van de diverse partijen op de enquête van *AR Staatskunde* leidden bij Kooijmans tot de conclusie dat het nog een heel karwei zou zijn om te komen tot een daadwerkelijk gemeenschappelijk politiek programma.

Na gewezen te hebben op de ideologische en programmatische verschillen tussen de partijen, refereerde Kooijmans ten slotte ook nog aan andere problemen om te komen tot een eensluidende identiteit van de Europese partij. Hij wees met name op de om machtspolitieke redenen begrijpelijke toenadering van sommige christen-democratische partijen tot de Britse conservatieven om te komen tot samenwerking in het Europees Parlement. Volgens Kooijmans werd hiermee de identiteit van de beoogde Europese partij in het geding gebracht. Hadden de meeste partijen al afstand gedaan van het evangelie als exclusieve inspiratiebron voor het politieke optreden, nu dreigde ook 'de explicietheid en daarmee de herkenbaarheid' van de christelijke drijfveer in gevaar te komen. In dit verband was in Nederlandse kring met enige ergernis gereageerd op de 'Swinton lecture' die Von Hassel – toen nog op campagne voor zijn EUCD-voorzitterschap – eerder dat jaar in Engeland had gehouden en waarin hij op de overeenkomsten had gewezen tussen de waarden en bronnen van christen-democratie en conservatisme. Gezamenlijk zouden beide stromingen het politieke centrum kunnen bezetten. Het was een gedachtegang die door de Italiaanse, Nederlandse en Belgische christen-democraten niet gevolgd kon worden. Verder gaan dan een programmatische samenwerking *ad hoc*, zoals ook nationaal in de coalities gebeurde, zou het karakter van de christen-democratische partijen geweld aandoen.

Dat bij de ARP behoorlijke scepsis ontstaan was over de haalbaarheid van een Europese partij op evangelische grondslag, betekende niet dat de buitenlandse zusterpartijen de hoop opgegeven hadden. Wel had elke partij eigen wensen ten aanzien van deze partij. De Belgische cvp nam op haar partijcongres van 27 en 28 oktober 1973 een resolutie aan om voorafgaand aan de partijvorming in EUCD-verband te komen tot een in een politiek basisprogramma neergelegde 'Europese progressieve maatschappijvisie'.⁸ Zoals eerder beschreven had de kvp op haar partijraad van november 1969 ook al om een vooruitstrevende Europese partij gevraagd. Tijdens haar partijcongres in november 1973 in Hamburg sprak de CDU over de mogelijkheden tot Europese partijvorming, zonder daar direct een kwalificatie van het profiel en samenstelling van deze partij aan toe te voegen.⁹ Die invulling zou snel genoeg alsnog komen.

Perspectieven voor samenwerking met conservatieven in het Europees Parlement?

Nu de Duitse christen-democraten eind 1973 het bestuurlijke roer in de EUCD zo nadrukkelijk hadden overgenomen, bezaten zij tevens de sleutelposities voor de beïnvloeding van het traject dat zou leiden naar de vorming van een Europese partijenfederatie, die zij bij voorkeur gezamenlijk met conservatieve

partijen wilden opzetten. Vooruitlopend hierop werkten CDU en CSU al aan een nauwere samenwerking tussen de christen-democratische en conservatieve partijen, zowel op partijniveau als in het Europees Parlement. Het Duitse streven naar een gezamenlijke structuur van christen-democraten en conservatieven in het Europees Parlement was niet nieuw. Al eind 1970, een half jaar nadat de onderhandelingen over de Britse toetreding tot de EG hervat waren, had Europees fractievoorzitter Lückert het plan opgevat contact te leggen met Sandys, de leider van een delegatie van Tory-parlementariërs die een bezoek ging brengen aan Straatsburg, teneinde de mogelijkheden voor toekomstige samenwerking in het Europees Parlement te bespreken. Onder de indruk van ferme woorden van EUCD-president Rumor, die vreesde dat publiciteit over dergelijke besprekingen de christen-democratische partijen in Italië, België en Nederland ernstig in verlegenheid zou brengen, had Lückert afgezien van deze besprekingen. De bedoelingen van CDU en CSU waren niettemin duidelijk.¹⁰

In de Raad van Europa was de samenwerking tussen christen-democraten en conservatieven overigens al enkele jaren een feit. Daar vormden beide stromingen één groep. Tijdens de studiedagen van de Europese fractie in Leiden in het voorjaar van 1971 bepleitte Müller een toekomstige coalitievorming in het Europees Parlement met enerzijds de kleine christen-democratische groeperingen in de Scandinavische kandidaat-lidstaten en anderzijds ook met de Britse conservatieven en de Franse gaullisten. Deze voorstellen riepen in de Europese fractie weerstand op. Rumor – die als inleider aanwezig was op deze studiedagen – verwierp ook hier structurele samenwerking met de conservatieven en gaullisten. De laatsten waren immers behalve nationalistisch ook ronduit tegen rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement.¹¹

In augustus 1971 vroeg europarlementariër Bos in de Equipe wat de gedragslijn van de Nederlandse partijen zou worden als de Britten eenmaal tot de EG zouden zijn toegetreden. Zonder direct met een pasklaar antwoord te komen werd voorgenomen dat dan de kwestie weer in het EUCD-Bureau geagendeerd zou moeten worden.¹² In januari 1972 werden de onderhandelingen van de EG met Groot-Brittannië, Ierland, Denemarken en Noorwegen succesvol afgerond, zodat deze vier landen na ratificatie zouden kunnen toetreden tot de Gemeenschap. Per referendum zou het Noorse volk vervolgens negatief beschikken over toetreding. De drie wel toetredende landen werden politiek gedomineerd door grote conservatieve en socialistische partijen; de christen-democratie had er slechts beperkte of (zoals in Groot-Brittannië) zelfs geen electorale betekenis. Dat zou ongetwijfeld gevolgen hebben voor de toekomstige krachtsverhoudingen in het Europees Parlement, waar de christen-democraten plots een duidelijke relatieve achteruitgang ten opzichte van het sociaal-democratische blok konden verwachten. De door de CDU nagestreefde meerderheidsstrategie maakte een samenwerking met de conservatieven tot een aantrekkelijke, zelfs noodzakelijke maar voor de Nederlanders ongewenste optie.

Al snel werd van Duitse zijde gesproken over een gezamenlijke fractie met de Britse conservatieven. De om principiële redenen afwijzende positie van de Nederlanders, zoals al in het voorafgaande decennium ingenomen, bleef ook nu ongewijzigd. Tijdens een bezoek van de Equipe aan Bonn begin juni 1972

bracht voorzitter Kooijmans de kwestie van de samenwerking in het Europees Parlement aan de orde. Na eerst de gemeenschappelijke supranationale inzichten ten aanzien van de wenselijkheid van een 'weitgehende Demokratisierung des Beschlussbildungsprozesses im europäischen Verband' beklemtoond te hebben, kwam Kooijmans op meer ideologisch terrein – en hier stelde hij de verschillen tussen de Nederlandse en West-Duitse christen-democraten vast. Allereerst wees hij op het belang om de christen-democraten in Latijns-Amerika te blijven ondersteunen. Het waren naar zijn mening vooral de afwijkende omstandigheden, die deze geestverwanten begrijpelijkerwijs tot radicalere standpunten brachten dan doorgaans bij de West-Europese christen-democraten gebruikelijk was. Vervolgens kwam hij op de vraag of de christen-democraten, teneinde hun machtspositie in het Europees Parlement te handhaven, konden samenwerken met de conservatieven. Gezamenlijk optreden met de Britse conservatieven – 'eine verantwortliche und politisch konstruktive Partei' – zou politiek-strategisch voordelen kunnen bieden. Kooijmans wees echter op de niet te onderschatten bezwaren van het formeren van een gezamenlijke fractie. Christen-democraten en conservatieven verschilden dan wel niet op alle vlakken – verschillen waren er niettemin. Het voornaamste onderscheid was toch wel dat de christen-democraten zich 'bekennen [...] zur christlichen Inspiration' – de conservatieven niet. Met de conservatieven bestond slechts 'pragmatisch-politische Übereinstimmung'. Samenwerking op *ad hoc*-basis tussen christen-democraten en conservatieven in het Europees Parlement leek Kooijmans alleszins nuttig, maar van een samensmelting van de fracties kon geen sprake zijn. Met betrekking tot de in de komende jaren te formeren Europese partij waarschuwde hij zijn Duitse gehoor dat, indien deze zich niet expliciet liet inspireren door de boodschap van het christelijk geloof, vele kiezers van de verschillende nationale christen-democratische partijen, die uit Nederland voorop, zich niet in deze partij zouden herkennen. Kooijmans wees er daarom ook op dat de Europese christen-democratische partijen ter ondersteuning van de Europese fractie een eigen Europees programma zouden moeten opstellen. Vanuit een dergelijk herkenbaar program was het ook eenvoudiger om met andere groeperingen, waaronder de conservatieve, samen te werken.¹³

De eensgezind afwijzende houding van de Nederlanders tegenover de toenaderingspogingen van de Britse conservatieven was eind 1970 nog in gevaar gebracht door de CHU'er Oliemans. Deze predikant zonder bijzondere politieke ambities was in oktober van dat jaar ingegaan op de uitnodiging voor het jaarlijkse partijcongres van de Britse conservatieven in Blackpool. Nadat de invitatie in eerste instantie gericht was aan het partijbureau van de ARP, had secretaris De Kwaadsteniet de Britse organisatoren laten weten dat van de drie partijen de CHU wellicht wel geïnteresseerd zou zijn in deelname. Vermoedelijk zonder overleg met zijn partij of de Equipe – Oliemans zou pas in 1972 zitting nemen in dit gremium – ging hij in op de uitnodiging en, zo schreef de secretaris van het Conservative Overseas Bureau, Robert Milne, later aan De Kwaadsteniet, 'appeared to enjoy his visit'. In Blackpool moet Oliemans ook de wens uitgesproken hebben dat de christen-democratische partijen in de Benelux tot nauwer contact zouden komen met de Tories. Begin februari 1971 herinnerde

Milne hem per brief aan deze uitspraak en nodigde hij zijn partij uit voor een bezoek aan Londen. In reactie hierop zegde Oliemans toe ook bij de andere twee partijen de interesse, die naar zijn mening zeker bestond, te peilen. Toen de uitnodiging vervolgens in de Equipe ter sprake kwam, werd besloten toch maar af te zien van een dergelijke trip.¹⁴

Het is op grond van de archivalia van CHU-herkomst nauwelijks te beoordelen of de *faux pas* van Oliemans veroorzaakt werd door politieke naïeviteit of dat toch sprake was van een zeker gevoel van affiniteit met de aan de Anglicaanse kerk verwante Britse Tories. Ook later zou de CHU, doorgaans de meest conservatieve van de drie Nederlandse christen-democratische partijen, incidenteel een zwakke schakel blijken in de 'boycot' van de conservatieve partijen. Eind 1971 richtte E.G. Thompson, vice-voorzitter van de Conservative Group for Europe, zich tot Bos. Deze legde Thompsons verzoek om contact met 'like-minded parties on the continent' neer bij de Equipe, waarop hij van Kleisterlee vernam dat dergelijke contacten weliswaar positief dienden te worden benaderd, maar dat zij louter 'op informele basis ad hoc' konden plaatsvinden.¹⁵

In juni 1972 gingen Mommersteeg, Oliemans en Kooijmans alsnog voor een dergelijk *ad hoc*-contact naar Londen. Het bezoek was voorbereid door Bos en verliep volgens rapporteur Kooijmans in een 'uiterst open en prettige sfeer'. Tijdens de discussie over de toekomst van de Europese Gemeenschap bleek de gebrekkige kennis van de gesprekspartners over de Europese instellingen. Tevens werd al snel duidelijk dat de sterk aan het behoud van nationale soevereiniteit hechtende conservatieven grote moeite hadden de door de christen-democraten algemeen gesteunde 'federale gedachte' inzake de toekomst van Europa te aanvaarden. Het was een meningsverschil dat voor grote afstand tussen de christen-democraten en de conservatieven zou zorgen. Kooijmans wees in een gedachtewisseling over de mogelijke samenwerking tussen christen-democraten en conservatieven in het Europees Parlement tevens op een meer principiële verschil: 'het aanvaarden van de Bijbel ook als norm voor het politieke handelen'. Het bleek al snel dat de Britse gesprekspartners nauwelijks op de hoogte waren van de bezwaren die leefden bij met name de Nederlandse, Belgische en Italiaanse partijen tegen een dergelijke samenwerking. Zij konden er ook nauwelijks begrip voor opbrengen. De conservatieven zochten eerder naar 'short-term overeenstemming' dan naar geestverwantschap op lange termijn en toonden zich daarbij vooral pragmatisch. Buitengewoon content waren zij dan ook over de sinds 1964 met enige regelmaat georganiseerde 'inter-party conferences', waaraan ook de christen-democratische partijen uit Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland en Luxemburg deelnamen. Voorts maakten zij duidelijk dat er voor de conservatieve partij ook andere mogelijkheden waren voor samenwerking in het Europees Parlement. De Franse UNR, sinds enige tijd ook aanwezig op de 'inter-party conferences', verzocht al langer om gecoördineerde actie. Op de vraag of de Nederlanders bereid waren samen te werken met deze gaullisten werd een 'uiterst negatief antwoord' gegeven. Het werd Kooijmans wel duidelijk dat de CDU in de verwachting van de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de EG, zonder overleg met de andere christen-democratische partijen, de conservatie-

ven inmiddels een aantal voorstellen voor verregaande samenwerking in het Europees Parlement had gedaan. Hierdoor waren aan Britse zijde verwachtingen gewekt. Het zou kunnen dat dit proces daarom onomkeerbaar was. Twijfel bestond er zo langzamerhand ook aan de bereidheid van de Italianen om in deze kwestie een standvastig 'neen' te handhaven, zodat de Nederlanders met de Belgen alleen zouden komen te staan in hun verzet tegen de samenwerking met de conservatieven. Zelfs Kooijmans gaf in zijn verslag blijk van enige twijfel over de juistheid van het vasthouden aan het oude, harde standpunt. Immers, al vanaf 1947 werd wel in internationaal verband samengewerkt met de Duitse christendemocraten, 'terwijl het de vraag is of het karakter van beginsel-partij bij de CDU nog van doorslaggevende betekenis is'.¹⁶

Op de vergadering van 8 september 1972 lichtte Kooijmans het dagelijks bestuur van zijn eigen partij in over de meningsverschillen binnen de EUCD ten aanzien van de samenwerking met de conservatieven. Hij wees op de risico's van een geïsoleerde positie van de Nederlanders binnen de Unie. De nadruk die op het 'christelijk karakter' gelegd werd, kon vooral op onbegrip bij de andere partijen rekenen: 'De principiële geschillen worden ook niet als relevant ervaren.' Het leidde vooral tot frustratie bij de Nederlandse protestants-christelijken. 'In feite is van een ideologische bezinning de laatste jaren niets terecht gekomen', zo moest Kooijmans teleurgesteld concluderen. Het bleef echter niet bij ideologische verschillen, zo vervolgde hij zijn klaagzang. Ook in programmatisch opzicht liepen de meningen nogal uiteen. De relatie tussen het Oosten en het Westen leidde tot verdeeldheid, maar ook over politieke beleidspunten als de sociale politiek en de ontwikkelingshulp werd verschillend gedacht. Aan zijn bestuur stelde Kooijmans de retorisch bedoelde vraag of toetreding van de conservatieven tot de EUCD of de Europese fractie voor de ARP een reden zou kunnen zijn te breken met de samenwerking in de Unie. Het risico was niet denkbeeldig: indien de CDU de numeriek veel gewicht in de schaal leggende Italianen 'om' wisten te krijgen voor haar gezichtspunt, was de samenwerking niet meer tegen te houden. En juist de DC had zich recent nogal wankelmoedig opgesteld, zo meende Kooijmans. De Italianen hadden bij diverse gelegenheden, wanneer geconfronteerd met hun weigerachtige houding ten opzichte van de conservatieven, doorverwezen naar de Nederlanders ter verklaring van hun opstelling. Slechts om de Nederlandse partijen ter wille te zijn zou de DC zich tegen contacten met de conservatieven verklaren, zo had Kooijmans vernomen. Het is echter waarschijnlijker dat de Italianen vanwege de sterke linkervleugel binnen de partij zelf tot dit standpunt kwamen. Het was juist de grote heterogeniteit van de DC die de Nederlanders aan het twifelen bracht over haar standvastigheid. Immers, nog meer dan de KVP trachtte de Italiaanse partij een alle volkslagen omvattende partij te zijn. Kooijmans concludeerde dat er voor zijn partij eigenlijk geen alternatieven waren voor het lidmaatschap van de EUCD, maar dat er bij een dergelijk noodlottig scenario geen reden was verder te denken en te werken aan Europese partijvorming vanuit de Unie.

Europarlementariër De Koning stelde in dezelfde vergadering dat er in de Europese fractie programmatisch eigenlijk weinig problemen waren. De kwestie van de samenwerking met de conservatieven kwam er nauwelijks ter sprake. Hij suggereerde dat in de fractie blijkbaar beter naar de Nederlandse bezwaren geluisterd werd dan in de EUCD en dat de CDU haar conservatieve pijlen vooral richtte op de Unie en niet op de fractie. Wel had ook hij begrepen, dat er inmiddels verdergaande bilaterale contacten tussen de christen-democratische en conservatieve fracties plaatsvonden. Onderlinge verdeeldheid binnen de Europese fractie was overigens geen exclusief kernmerk van de christen-democraten, zo meende De Koning. 'Bij de liberalen vindt men zelfs fascistën', zo relativiseerde hij de verdeeldheid in de EUCD. Kooijmans vertelde het dagelijks bestuur dat de drie Nederlandse partijen het in ieder geval eens waren dat de conservatieven geweerd dienden te worden. De opstelling ten aanzien van 'de conservatieve verleiding' was dan ook sterk afhankelijk van de gesprekspartner. Jongerenvertegenwoordiger Van Dongen schetste de situatie bij de IJCD. Omdat de meerderheid in deze organisatie het verschil niet meer zag tussen de CDU en de conservatieven, hadden de andere partijen ingestemd met een geassocieerd lidmaatschap van de conservatieve jongerenorganisatie. Kooijmans gaf uiteindelijk zijn uiterste grens aan: hij verklaarde zich eventueel bereid tot samenwerking met de conservatieven, 'mits [deze] maar zuiver programmatisch blijft'.¹⁷

Nieuwe verhoudingen in het Europees Parlement

Op 1 januari 1973 traden Denemarken, Ierland en Groot-Brittannië toe tot de EG. Het Europees Parlement werd bij deze gelegenheid uitgebreid tot 198 leden. Van de 56 nieuw gecreëerde zetels gingen er echter slechts drie naar de christen-democratische fractie. De drie novieten waren vertegenwoordigers van de Ierse partij Fine Gael (FG). De aansluiting van FG bij de christen-democraten is wel beoordeeld als een 'astute move'. Zij troefde daarmee namelijk haar nationale conservatieve concurrent Fianna Fáil (FF) af, die uiteindelijk onderdak vond in een combinatie met de gaullisten in de UDE. De verbintenis tussen FG en de christen-democraten was overigens geen evidente. Ook Ierland kende geen christen-democratische partij, en in FF waren minstens evenzo veel 'christen-democraten' herkenbaar. Ook de soms wat weifelende houding van FG ten aanzien van de voortgang van de Europese samenwerking, die niet direct aansloot bij de federalistische voorkeuren van de christen-democraten, bracht haar soms in een wat lastige positie. FG sloot zich ook niet onmiddellijk aan bij de EUCD. De instemming van de andere christen-democratische partijen om in te gaan op het verzoek van de FG is vaak verdedigd met een verwijzing naar de sterkere anti-Britse sentimenten bij de FF, waardoor een eventuele aansluiting van de Britse conservatieven in de toekomst nog problematischer zou worden. Anderen hebben deze redenering afgewezen op grond van de latere samenwerking tussen de Britse Tory-premier Margaret Thatcher en haar Ierse FF-ambtgenoot Charles Haughey.¹⁸

<i>Zetelverdeling Europees Parlement per 1 januari 1973</i>	
Christen-democraten	55
Socialisten	43
Liberalen	25
Conservatieven	20
UDE	19
Onafhankelijken/communisten	21
Vacant	15
Totaal	198

<i>Samenstelling christen-democratische fractie</i>		
West-Duitsland:	CDU/CSU	18
Italië:	DC en Südtiroler Volkspartei	16
Nederland:	KVP, ARP en CHU	7
België:	CVP/PSC	6
Luxemburg:	CSV	3
Ierland:	FG	3
Frankrijk:	Union Centriste des Démocrates de Progrès	2

De veranderingen in de zetelverdeling bevestigden de eerder ingezette trend: die van een relatieve teruggang van de christen-democraten. Bezetten zij vóór 1969 nog meer dan veertig procent van de zetels, door electorale achteruitgang van de diverse christen-democratische partijen en de toetreding van de Britten en Ieren tot de EG was dat teruggelopen tot 28 procent. Met 55 leden telde de christen-democratische fractie er nog slechts twaalf meer dan de socialistische groep. Deze koppositie was slechts te danken aan de boycot van de anti-Europese Labourpartij, die evenals de Franse communisten de hun toekomstige zetels vacant lieten. Toen de Britse socialisten in 1975 deze alsnog innamen, was het met die status gedaan. Het lag in de rede om te veronderstellen, dat het niet zou blijven bij dit terreinverlies. Immers, slechts in de zes oprichtingsstaten van de EG alsook in Oostenrijk en Zwitserland bestonden christen-democratische partijen. Indien vastgehouden werd aan een Europese fractie met louter deze partijen, zou zij met elke volgende uitbreiding van de Gemeenschap aan invloed verliezen. Om dit doemscenario af te wenden zou in de nieuwe lidstaten gezocht moeten worden naar partners, die zich weliswaar niet christen-democratisch noemden, maar het gedachtegoed van de christen-democratie het meest benaderden. Het bracht CDU en CSU ertoe om zich in te spannen voor een structurele relatie met de zojuist toetredende conservatieve europarlementariërs, bij voorkeur resulterend in een gezamenlijke fractie.¹⁹

Al voorafgaand aan de toetreding van de Britten in januari 1973 was er door de conservatieve delegatieleider Peter Kirk en premier Heath gesproken met Lückert over een gezamenlijke fractie. De overwegende bezwaren bij de meeste christen-democratische partijen op ideologische gronden en ook de facilitaire en financiële voordelen van een eigen fractie deden beide partijen echter al snel besluiten van het plan af te zien. De Britse en Deense conservatieven vormden een eigen fractie: de European Conservative Group (ECG). Omdat de Conservatives zich niet wensten in te laten met de gaullisten werd wel met de christen-democraten afgesproken dat de besturen van beide fracties regelmatig contact zouden onderhouden om na te gaan of in specifieke kwesties een gemeenschappelijke lijn te volgen zou zijn. Tevens zouden de fractiebesturen gezamenlijk vergaderen en werden er gezamenlijke fractiebijeenkomsten belegd. De samenwerking werd zelfs officieel kenbaar gemaakt aan het presidium van het Europees Parlement; beide fracties zouden in de vergaderzaal ook naast elkaar zitting nemen – de conservatieve groep uiteraard rechts van de christen-democratische. EUCD-voorzitter Rumor waarschuwde ‘zijn’ fractie dat dit niet zou mogen leiden tot geïnstitutionaliseerd contact. Ook sloot hij meteen een soortgelijke relatie op partijniveau uit: de EUCD bleef gesloten voor de conservatieve partijen. Voor de fractie wilde hij een oogje dichtknijpen, omdat naar zijn mening anders het gevaar bestond dat de Britse conservatieven hun heil gingen zoeken bij de Franse gaullisten.²⁰

Deze angst was niet gerechtvaardigd. De Britse conservatieve europarlementariërs namen, vanuit de vrees om de afstand tot de eigen nationale partij te groot te doen worden, in Straatsburg en Luxemburg (na 1967 vond een deel van de plenaire zittingen ook in de hoofdstad van het groothertogdom plaats) de eerste jaren een *low profile* aan en wensten zich ook niet te binden aan welke andere groepering dan ook. Pas met de definitieve aankondiging van de eerste directe verkiezingen van het Europees Parlement werden de programmatische bedoelingen van de ECG duidelijker en kwam de voorkeur voor een samenwerking met de christen-democraten aan het licht.²¹

De Franse christen-democraat Poher, voormalig voorzitter van het Europees Parlement, riep na de toetreding van de drie nieuwe landen tot de EG op tot de vorming van een Unie van Europese Democraten, waarin alle Europese partijen van het midden onderdak zouden moeten vinden. Hij doelde daarbij vooral op de aansluiting van de gaullisten bij de christen-democraten.²² In de Equipe werd begin mei 1973 met bezorgdheid gereageerd op de pogingen van de gaullistische europarlementariërs om politiek onderdak te vinden in de christen-democratische fractie, vooral ook omdat Lückert zich niet afwijzend had betoond tegenover een dergelijke uitbreiding. Wel had de fractieleider gesteld dat de Fransen dan wel de politieke beleidslijnen dienden te onderschrijven.²³ Met name de anti-Europese opstelling van de gaullisten zou hen nog decennia ver verwijderd houden van de christen-democraten.

De Equipe bleef in ieder geval ook afwijzend staan tegenover de ‘inter-party conferences’. Op de uitnodiging voor de door de Luxemburgse csv georganiseerde bijeenkomst van mei 1973 werd negatief gereageerd.²⁴ Om een beeld te krijgen van de denkwijze in de rechterflank van de EUCD is het zinvol kort in te gaan op het aan de zusterpartijen (ook degene die verstek hadden laten gaan)

toegezonden referaat van Kohlmaier op deze bijeenkomst. In een analyse van de maatschappelijke en politieke veranderingen in de recente periode stelde de Oostenrijker een algemene politieke trend naar links vast, die te danken was aan adequaat inspelen op de veranderde omstandigheden door de socialistische partijen. Deze hadden veel van hun ideologische veren afgeschud en waren daarvoor electoraal hun christen-democratische en conservatieve opposenten, bij wie door een al te sterke fixatie op de regeermacht in de naoorlogse wederopbouwphase verstarring was opgetreden, voorbijgestreefd. De overal herkenbare socialistisch-liberale toenadering (zoals in de Bondsrepubliek) dreigde tot gevolg te hebben dat christen-democraten en conservatieven blijvend buitenspel zouden komen te staan. De nervositeit hierover was nog toegenomen nadat de voormalige voorzitter van de Europese Commissie S.L. Mansholt de idee had geopperd een Europese socialistische partij op te richten. Aangezien de Socialistische Internationale al een aanzienlijke organisatorische voorsprong had op de EUCD, was een verdere relatieve achteruitgang van de Europese positie van de centrum-rechtse partijen te verwachten indien zij zelf geen actie zouden ondernemen, zo meende Kohlmaier. Naar zijn mening bestond er echter wel degelijk hoop voor de christen-democraten en conservatieven. Aan drie voorwaarden zou dan wel moeten worden voldaan. Allereerst zou een eigen filosofie ontwikkeld moeten worden voor een maatschappij waarin niet staatsinterventie, maar vrijheid en verantwoordelijkheid de leidende beginselen zouden zijn. Vervolgens zouden de partijen de jeugd en de intelligentsia weer moeten betrekken bij hun werk. Ten slotte zouden zij internationaal beter moeten samenwerken.²⁵

De Nederlanders voelden zich niet geroepen op dit appèl in te gaan. Ook op de invitatie voor de volgende samenkomst van christen-democraten en conservatieven, tijdens het partijcongres van de Britse Tories in oktober 1973 in Blackpool, werd door de Equipe negatief gereageerd. In het antwoord werd wel respect geuit voor de Europese politiek van de Tories. Oliemans, afwezig tijdens de vergadering waar tot het afwijzende besluit werd gekomen, woonde de 'inter-party conference' vervolgens wèl bij – zoals ook drie jaar eerder. De CHU-ondervoorzitter bevond zich in Blackpool in het gezelschap van Scandinavische en Britse conservatieven en Franse gaullisten.²⁶

Aan het eind van dat jaar was het vervolgens de formeel onafhankelijk van de Conservative Party opererende *Bow Group*, die met de ARP contact zocht.²⁷ De Equipe zag geen bezwaar tegen aanwezigheid op bijeenkomsten van deze tot de linkervleugel van de partij behorende groepering van jongere politici. Oliemans bood aan op eigen kosten eens poolshoogte te gaan nemen. Het was ook de CHU-ondervoorzitter, die er in de Equipe voor pleitte de kanalen naar de conservatieven toch wat open te zetten. Dat hoefde geenszins te betekenen dat akkoord gegaan werd met een gemeenschappelijke fractie in het Europees Parlement, maar gaf wel de gelegenheid om de vinger aan de pols te houden. Teneinde meer duidelijkheid te verkrijgen over de marges in de contacten met de conservatieven verzocht Oliemans op de Bureauzitting van midden januari 1974 om een algemene richtlijn. Hij had zelf vastgesteld, dat op het laatste Tory-partijcongres zo'n beetje alle West-Europese partijen – zelfs de DC – aanwezig waren geweest.²⁸

Op diezelfde Bureauvergadering bracht ook de Belgische europarlementariër Bertrand de samenwerking tussen de christen-democraten en de conservatieven in het Europees Parlement ter sprake. Naar de mening van Bertrand, zelf tegenstander van een toenadering tot de conservatieven, werkte de speciaal ingestelde contactcommissie niet; de conservatieven lieten zich in dit gremium maar weinig gelegen liggen aan de opvattingen van hun partners. Tevens achtte hij het bezwaarlijk dat vanwege de nauwe contacten ter rechterzijde de afstand tot de socialisten onnodig groeide. Het ontstaan van een breed links front met een samenwerking tussen sociaal-democraten en communisten zou er het gevolg van kunnen zijn.²⁹

Het was wel duidelijk dat de Equipe het rigoureuze standpunt ten aanzien van het contact met de Britse conservatieven aan het loslaten was. Wellicht ten gevolge van de optredens van Oliemans, maar waarschijnlijker nog omdat ondertussen vanuit de Europese fractie toch naar mogelijkheden voor coöperatie gezocht werd en een realistischer opstelling dus ook bij de Equipe gewenst was, werd het rigide boycot-standpunt versoepeld. Begin april bereikte de Nederlandse partijen andermaal een uitnodiging voor een volgende inter-party conference, die ditmaal georganiseerd was door de Finse en Zweedse conservatieven en in mei in Helsinki zou plaatsvinden. Kooijmans dacht aan een brief aan de Britse Labourpartij, waarin uitgelegd zou worden dat deelname van de Europese christen-democratische partijen een historisch gegroeide gewoonte was.³⁰ Een *nihil obstat* van de Britse socialisten zou de deelname aan conservatieve partijbijeenkomsten blijkbaar minder bezwaarlijk maken. De Nederlanders durfden de stap uiteindelijk toch niet aan. Op de invitatie van de Scandinavische conservatieven volgde vervolgens het gebruikelijke afwijzende antwoord, onder verwijzing naar de in 1967 vastgestelde gedragslijn van de EUCD.³¹

Het was ook Schmelzer inmiddels gebleken dat alle andere partijen de gewoonte hadden ontwikkeld om de bijeenkomsten van de conservatieven te laten bijwonen door 'waarnemers'. Teneinde de broze eenheid binnen de EUCD niet aan te tasten besloten de Nederlanders hier nu maar mee in te stemmen. Nieuwe, versoepelde 'richtlijnen' vanuit het Bureau ten aanzien van uitnodigingen voor contacten met de conservatieve partijen maakten het gemakkelijker voor de Nederlanders om ook weer positief te reageren op een uitnodiging van het Conservative Party International Office om die zomer weer eens in Londen te komen praten met de partijtop van de Britse conservatieven.³² Dat bezoek aan Londen zou overigens nog wel twee jaar op zich laten wachten.

Debat om het karakter van de Europese partij

Hoewel begin jaren zeventig de barrières om te komen tot Europese partijvorming door sommigen nog als onneembaar werden beoordeeld³³, nam de interesse ervoor vanaf 1973 toe. Aan het eind van het EUCD-congres in november kreeg Lückner van de nieuw gekozen president Von Hassel en zijn voorganger Rumor de opdracht statuten voor te bereiden voor een op te richten Europese partij. De Europees fractievoorzitter riep hiervoor de hulp in van onder ande-

ren Hahn, Müller en cvp-voorzitter Wilfried Martens. Hahn en Müller stelden een synopsis op van de statuten van de beoogde lid-partijen, waarna enkele uitgangspunten voor de nieuwe Europese partijformatie konden worden vastgesteld. Deze zou in ieder geval federatief van structuur moeten zijn; het lidmaatschap zou moeten openstaan voor christen-democratische partijen, maar ook voor partijen die program en statuut zouden kunnen onderschrijven; de getalsverhoudingen in de Europese fractie zouden bepalend moeten zijn voor de vertegenwoordiging van de nationale partijen in de nieuwe partij, die bij voorkeur een neutrale benaming als 'Europese Volkspartij' zou moeten dragen.³⁴

Op de Bureauvergadering begin juni 1974 in Rome werd besloten de voorbereidende werkzaamheden een aanvang te laten nemen. De druk op de christen-democraten was toegenomen nadat op 5 april het aloude Verbindingsbureau van socialistische partijen uit de EG was getransformeerd in een Confederatie van Socialistische Partijen van de EG. De christen-democraten dienden de opgelopen achterstand zo snel mogelijk in te lopen. Verwacht werd dat met een afgerond manifest (er werd nog op gerekend dat dit op 1 november van dat jaar gereed zou zijn) en een hierop gebaseerd politiek program in handen de stap naar de vorming van een Europese partij een eenvoudige zou zijn. Dat zou al snel blijken tegen te vallen – en niet alleen omdat het manifest op zich liet wachten.³⁵

Op de Europese top van de EG-regeringsleiders, begin december 1974 in Parijs, werd het principebesluit genomen om in de nabije toekomst rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement te organiseren. Voorjaar 1978 werd in eerste instantie haalbaar geacht voor de eerste Europese verkiezingen. De Europese Raad bekrachtigde tijdens een conferentie op 12 en 13 juli 1976 in Brussel deze intentie. Met name dit vooruitzicht had, zo wordt achteraf in politicologische kringen gemeend, een katalyserende uitwerking op de Europese partijvorming.³⁶

Over de ontstaansgeschiedenis van wat uiteindelijk de Europese Volkspartij zou gaan worden zijn we inmiddels door verschillende publicaties geïnformeerd. Allereerst is daar de doorgaans sympathieke verslaggeving van direct betrokkenen als Hahn, Stirnemann, Papini, De Brouwer en Jansen.³⁷ Daarnaast zijn er de wetenschappelijke analyses van de partijvorming op Europees niveau uit politicologische hoek, waarbij het ontstaan van de christen-democratische partijenfederatie vergeleken wordt met de liberale en de sociaal-democratische.³⁸ In deze studie gaat het in het bijzonder om de pogingen van de zijde van de Nederlandse partijen om dit proces zodanig te beïnvloeden, dat deze Europese partijformatie een werkelijk vooruitstrevend christen-democratisch profiel kreeg. Daarbij vonden zij andermaal de vertegenwoordigers van de CDU/CSU op hun weg. De Duitse geestverwanten lieten geen mogelijkheid onbenut om te komen tot de oprichting van een brede Europese middenpartij.

Al in de zomer van 1974 waarschuwde Hahn in een van zijn nota's aan de Nederlandse equipe voor de steeds verdergaande contacten tussen de CDU/CSU en de (met name Britse) conservatieven. Hij wees op de in belang en frequentie toenemende bilaterale ontmoetingen tussen vertegenwoordigers van beide partijen, maar ook op het groeiende belang van de 'inter-party conferences'. Naar

zijn inschatting was binnen de Duitse Uniepartijen de conservatieve stroming onverminderd dominant. De hoop op verandering in vooruitstrevende richting, zoals Hahn die in de eerste jaren na de *Machtwechsel* nog had gehad, was ijdel gebleken. De meeste leidende politici hadden sterke banden met werkgeverskringen en wensten op Europees niveau een 'alles omvattende coöperatie van alle niet-socialistische krachten'. Ze waren er nog wel, die meer progressieve of 'open' politici binnen de CDU, zo rapporteerde hij. De progressieve stroming was vertegenwoordigd in de Sozialausschüsse, de Junge Union en de intellectuelen rond het periodiek *Sonde*. Van de partijprominenten was Kohl naar zijn inschatting niet eenduidig conservatief en ook secretaris Biedenkopf en penningmeester Kiep bezaten een tamelijk onafhankelijke geest. Kiep was door Kohl tevens belast met de internationale relaties van de partij en zou de Duitse vertegenwoordiging in de EUCD gaan aanvoeren. Dat bood dus misschien perspectief, zo hield Hahn de moed er maar in. Hij keek daarnaast met belangstelling naar de positie van Lückner. Hoewel hij met de Europees fractievoorzitter goed overweg kon, kwalificeerde hij hem toch als een conservatief, die 'met een zekere systematiek [werkt] voor een geleidelijk groeiende samenwerking met de conservatieven'. Anderzijds volgde Lückner Hahn wel in zijn voorstellen aan het EUCD-Bureau om steun te verlenen aan de betrekkelijk progressieve PPD in Portugal. Om tegen de groeiende conservatieve invloed vanuit de CDU/CSU een tegenwicht te kunnen bieden, was het noodzakelijk dat de Nederlandse partijen en de Equipe hun aandacht concentreerden op de door hem genoemde minder conservatieve personen, zo meende Hahn.³⁹

In de vergadering van de Equipe eind oktober 1974 sprak kvp-voorzitter De Zeeuw zijn verontrusting uit over de toenadering tussen CDU/CSU en de Britse conservatieven. Naar zijn mening zou deze ontwikkeling onvermijdelijk leiden tot een Europese politieke constellatie met twee partijen naar links-rechts model, terwijl de Nederlanders toch een drie- of meerstromenland prefereerden. Contacten met conservatieven waren alleen acceptabel als ook regelmatig samengewerkt werd met Labour, zo meende De Zeeuw. Hij was ook niet gelukkig met de eenzijdige samenwerking met de conservatieven in de Raad van Europa, waar de christen-democraten de socialisten links lieten liggen. Equipe-voorzitter Schmelzer vond echter dat de Britse Tories met hun gedurfde opstelling inzake de Britse toetreding tot de EG wel enig krediet verdienden: 'Wij moeten in het praktische veld wel met hen in contact willen blijven.'⁴⁰

Dat nam niet weg dat Hahn vond dat er haast geboden was met de vorming van een Europese partij. Het was een 'historische opdracht' voor de christen-democraten om hun samenwerking verder vorm te geven. Hij waarschuwde in *Politiek perspectief* wel dat het niet zou meevallen om tot een gemeenschappelijk politiek program voor een dergelijke federatie te komen. Immers, op een tweetal punten bestond, zoals eerder gebleken was, groot verschil van inzicht. Het eerste betrof de 'ideologische grondslag'. De Nederlandse partijen hechtten sterk aan de evangelische boodschap in de politiek, terwijl alle andere, sterker gedeconfessionaliseerde partijen zouden willen volstaan met verwijzingen naar 'christelijke inspiratie, het christelijke persoons- en gemeenschapsbeeld of iets in die geest'. Het tweede probleem dat voor verdeeldheid zou gaan zorgen

tussen de partijen, was de 'sociaal-economische visie'. Er bestonden daardoor 'accentverschillen in de beoordeling van het socialisme in het algemeen, in de bereidheid tot samenwerking met de socialisten of met de conservatieven, in de formulering van een alomvattende politiek'. De Europese partij zou, zo was Hahns verwachting, dan ook 'niet in één adem verwezenlijkt kunnen worden'.⁴¹

Hahn was ondertussen meer en meer teleurgesteld geraakt in Von Hassel, die erop uit was om de EUCD met het oog op de Europese partijvorming om te vormen tot een organisatie voor christen-democraten en conservatieven. Hahn had getracht hem te overtuigen van de onaanvaardbaarheid van deze plannen. Toen hij geen voet aan de grond bleek te krijgen, betichtte hij de EUCD-voorzitter van zwak leiderschap. Von Hassel liet zich volgens Hahn te zeer beïnvloeden door rechtse krachten binnen zijn partij. Hij troostte zich met de gedachte, dat niet de gehele CDU dezelfde mening toegedaan was. Het was van belang dat de 'progressieve' krachten binnen de EUCD frequenter overleg pleegden. Het conservatieve kamp profiteerde immers van de veel intensievere contacten tussen de CDU, ÖVP en de CVPS. Met name met de Italianen zou de Equipe een *hotline* moeten opzetten, zo adviseerde Hahn.⁴²

In een interview met het aan de CDU gelieerde *Deutsches Monatsblatt* liet Von Hassel zich in maart nog eens uit over zijn toekomstverwachtingen aangaande de Europese partijvorming. Hij begreep en respecteerte de bezwaren bij sommige EUCD-partijen tegen de samenwerking met de conservatieven wel, maar op de lange termijn was deze toch logisch en onvermijdelijk. Immers, de reeds bestaande samenwerking in het Europees Parlement verliep zo goed als rimpelloos, zo meldde hij met enige overdrijving. Bij vergelijking van het verkiezingsmanifest van Heath bij de recente verkiezingen of de congresrede van minister Keith Joseph het voorbije najaar met het beleid van de CDU konden nauwelijks verschillen vastgesteld worden. De bezwaren van Italiaanse, Nederlandse en Belgische zijde deed Von Hassel af als 'vor allem im Historischen begründet'. Met het verstrijken van de tijd zouden die hun scherpte en betekenis verliezen.⁴³

De Nederlanders zagen de CSU als de grote boosdoener. Het was immers de Beierse zusterpartij die de CDU naar rechts trok. Volgens een onder socialistische invloed staande Duitse nieuwsbrief gingen de vertegenwoordigers van de Nederlandse en Belgische partijen zelfs zover om in de wandelgangen van de vergadering van het Politiek Bureau midden februari 1975 in Den Haag bij de CDU-afgevaardigden te bepleiten meer afstand te nemen van de CSU en de traditionele samenwerking in de Bondsdag te beëindigen. Böx ontkende in een schrijven aan Schmelzer dat de Duitse delegatie in Den Haag met een dergelijk onheus voorstel was benaderd, maar uitte vervolgens wel zijn verbazing over de reserves die bij andere christen-democratische partijen tegenover de CDU bestonden: 'aus welchen Gründen wird mir immer schleierhaft bleiben, denn eine fortschrittlichere Partei in Sozialangelegenheiten als die CDU gibt es unter den CD-Parteien Europas nicht'. In zijn antwoord deelde Schmelzer mee dat ook hij geen weet had van een advies van Nederlandse zijde aan de CDU om de CSU af te stoten. Hij stelde vast dat de meningsverschillen tussen de CDU en de Nederlandse partijen inderdaad 'sicher nicht auf dem Gebiet der Sozialangelegen-

heiten' lagen (waarbij hij vlotjes over een aantal verschillen van inzicht op dit terrein heenstapte) maar zeker wel betrekking hadden op de kwestie van de houding ten aanzien van de Britse conservatieven. Op dat punt stonden de CDU en de CSU alleen, zo trachtte Schmelzer Böx te overtuigen van de geïsoleerde positie van de CDU.⁴⁴

Discussie over samenstelling en naam van de partij

Wat betreft de samenstelling van de Europese partij was het al snel een (met name door de Europese fractie) uitgemaakte zaak dat de deelname aan de nieuwe vormen Europese partijenfederatie zich zou beperken tot partijen uit de negen bij de EG aangesloten landen. Het was dan ook niet mogelijk dat de EUCD zelf getransformeerd zou worden tot de beoogde Europese partijformatie. De helft van de bij de EUCD aangesloten partijen was immers afkomstig uit landen buiten de Gemeenschap. Er diende dus een nieuwe organisatie geformeerd te worden. Zelfs de discussie over de Europese partijvorming bleef buiten de EUCD. Zij werd vooral gevoerd in het in 1972 ingestelde Politiek Comité, waarin zowel de Europese fractie als de EUCD-partijen uit de EG-landen vertegenwoordigd waren. Dat betekende meteen ook dat de ÖVP en de CVPS tot hun niet geringe onvrede buiten de besprekingen bleven.⁴⁵

Vervolgens verplaatste de discussie zich naar de vraag welke partijen uit de negen landen zich mochten aansluiten. Waren dat alleen de christen-democratische partijen uit de zes oprichtingslanden? Of konden uit landen waar geen bij de EUCD aangesloten partijen actief waren ook andere centrum-rechtse partijen lid worden? Vanzelfsprekend spitste de discussie zich toe op Groot-Brittannië, waar geen christen-democratische partij was, maar waar de Conservatives al lang van hun belangstelling voor samenwerking hadden blijk gegeven. Het werd al snel duidelijk hoe de scheidslijnen liepen: CDU en CSU streefden naar een verruimd lidmaatschap, terwijl alle andere partijen slechts christen-democratische partijen wensten toe te laten.⁴⁶

Op de eerdergenoemde Bureauzitting van februari 1975 in Den Haag werd op voorstel van Kruisinga aan Lückner en CVP-voorzitter Martens de opdracht verstrekt om elk een werkdokument voor een Europese partij op te stellen. Op de zitting van het Politiek Comité van 26 september 1975 te Luxemburg werden deze stukken besproken. Hierbij kwamen direct de meningsverschillen aan het licht. Het voorstel van Lückner was tweeledig. Het eerste deel betrof een voorstel voor de oprichting van een Europese christen-democratische partij, het tweede een plan voor de vorming van een 'soort federatie van de partijen van het Midden', waartoe hij de Britse conservatieven, de Franse liberalen van de nieuwe president Valéry Giscard d'Estaing en eventueel de pro-Europese gaullisten wilde toelaten. Het eerste plan kon in de vergadering rekenen op unanieme instemming, het tweede vooral op veel weerstand. Martens, gepromoveerd jurist en tevens in het bezit van een baccalaureaat in de thomistische wijsbegeerte, kwam met aanbevelingen voor de oprichting van een Europese politieke partij waarin 'de kristen-demokraten [kunnen] samenwerken met behoud van hun identiteit',

waarbij de mogelijkheid van ‘samenwerking met alle andere democratische partijen’ (dus niet alleen de conservatieve) opgehouden werd. Het nog steeds in behandeling verkerende Europees Manifest zou als ‘ideologische basis’ van deze partij moeten dienen. Een speciale werkgroep zou een politiek programma moeten opstellen; voorts moest een eigen partijstructuur gecreëerd worden. In een polarisatie in Europa tussen een linker- en een rechterblok zag Martens niets – de christen-democraten dienden hun eigen positie te behouden en niet op te gaan in een groter blok. Reagerend op de voorstellen sprak CSU-vice-voorzitter Heubl namens de Duitse partijen. Hij benadrukte dat tot de op te richten Europese partij de Britse conservatieven moesten behoren. Hahn gaf zijn steun aan het plan-Martens. Dat hij daarbij ondersteund werd door de Italiaanse delegatie kon hem nauwelijks geruststellen, aangezien die samengesteld was uit personen van de tweede en derde garnituur. Het was voor een volgende gelegenheid aan te bevelen, dat de Italianen sterker vertegenwoordigd zouden zijn, zo vond Hahn. De Duitse visie zou anders toch wel eens kunnen zegevieren. Datzelfde verwijt mocht eigenlijk ook de Nederlandse partijen gelden; zij blonken in Luxemburg namelijk ook uit door afwezigheid (de ARP’ers hadden als excuus dat een dag later een extra partijraad geconvoceerd was) en mochten zich gelukkig prijzen dat kosmopoliet Hahn wel present was om de eigen visie te verdedigen. Dat nam niet weg dat de Equipe zich enkele weken later met terugwerkende kracht aansloot bij de visie-Martens.

De presentatie van de twee van elkaar verschillende scenario’s voor een Europese partij leidde in Luxemburg tot een langdurige discussie, waarin de aloude meningsverschillen naar voren kwamen. Op voorstel van voorzitter Von Hassel werd besloten tot de instelling van een werkgroep, die voorbereidend werk zou moeten verrichten voor de oprichting van een christen-democratische partij en hiervoor een aantal basisdocumenten zou moeten opstellen. In de commissie zouden naast Von Hassel zelf onder anderen Bertrand (enkele weken eerder gekozen tot opvolger van Lückner als voorzitter van de Europese fractie), Forlani, Schmelzer, Lückner en Martens zitting nemen. Gewerkt moest worden aan de organisatiestructuur, de naamgeving en het politiek programma van de Europese partij; eind januari werden resultaten verwacht. Lückner, als Europees fractievoorzitter vooral teruggetreden (hij bleef wel aan als fractielid) om zich geheel aan de vormgeving van de Europese partij te wijden, en Martens werden aangewezen als rapporteurs van de werkgroep.⁴⁷

De Britse politicoloog Geoffrey Pridham heeft erop gewezen dat de fundamentele discussies tussen de christen-democraten doorgaans gevoerd werden ‘disguised in the form of symbolically-loaded discussions over technicalities or formalities’. Behalve het debat over de samenstelling van de Europese partij (wel of geen conservatieven) mag daartoe zeker de discussie over de naam gerekend worden, zo meent Pridham terecht. Achter deze discussie over de naamgeving waren eenvoudig de diepere meningsverschillen tussen de twee christen-democratische kampen herkenbaar. De voorstanders van het opnemen van het adjectief ‘christelijk’ of ‘christen-democratisch’ in de naam waren doorgaans in de Italiaanse, Belgische en Nederlandse partijen te vinden, terwijl die van het veel neutralere ‘volkspartij’ tot de Duitse partijen behoorden. Opname

van expliciete verwijzingen naar de christelijke inspiratie in de partijnaam zou meteen een blokkade opwerpen naar geïnteresseerde partijen die deze niet deelden, zo vreesden de Duitsers. Zij wezen ter ondersteuning van hun keuze ook op de situatie in Frankrijk en Groot-Brittannië, waar de term 'christelijk' al snel een ongewenste ultramontaanse en klerikale bijklank had.⁴⁸ Lückner verwees nadrukkelijk naar de aartsvader van de Europese christen-democratie, Luigi Sturzo, die zijn eigen partij in 1919 'volkspartij' genoemd had om ook niet-christenen te kunnen aantrekken. Een overtuigender referentiekader was nauwelijks denkbaar, zo moet de Beierse politicus gedacht hebben.⁴⁹

Tijdens de Bureauvergadering van 17 november 1975 in Brussel werd in 'soms verhitte discussies' van gedachten gewisseld over de naamgeving. Böx herhaalde het Duitse voorstel voor een 'Europese volkspartij'. Schmelzer verklaarde vervolgens dat het naar de eigen achterban onverkoopbaar was – zeker na de Nederlandse nederlaag inzake het Europees Manifest in Zürich (zie hoofdstuk 2) – dat in de naam van de Europese partij niet de bepaling 'christen-democratisch' zou worden opgenomen. Bovendien vreesden de Nederlanders terecht, dat het aannemen van een neutrale naam, zoals door Böx was voorgesteld, de deuren openzette voor toetreding van de Britse conservatieven. Hoewel Schmelzer enige onderhandelingsruimte liet en aangaf een groter belang toe te kennen aan 'de grondslag, de doelstelling en het programma', waren de tegenstellingen ter zitting onoverbrugbaar. De steun aan de Nederlanders was overigens gering; eigenlijk deelden alleen de Belgische afgevaardigden hun standpunt, zelfs waren er ook bij CVP en PSC zeker ook tegenstanders van het opnemen van het adjectief 'christelijk' in de partijnaam. Een besluit over de naam werd in Brussel niet genomen.⁵⁰

Aansluitend op de Bureauvergadering vond de eerste vergadering plaats van de werkgroep 'Europese partij'. De eerste sessie van deze bijeenkomst in Brussel werd ook al geheel in beslag genomen door de discussie over de naam van de partij. Door het ontbreken van politici 'van de eerste rang' voelden de aanwezigen zich weliswaar geremd in hun mogelijkheden beslissingen te nemen; anderzijds gaf dat iedereen de vrijheid zijn (vrouwen ontbraken in het gezelschap) mening vrijelijk te uiten. Schmelzer legde namens de Nederlandse partijen de nadruk op de duidelijkheid over de identiteit: die diende overtuigend christen-democratisch te zijn. Pas als dat gerealiseerd was, zou hij bereid zijn mee te denken over relaties met 'andere politieke krachten, die met ons zouden kunnen samenwerken, hoewel zij onze grondslag niet delen'. CDU-afgevaardigde Egon Alfred Klepsch verklaarde hierop dat 'het woord christelijk' niet in de partijnaam opgenomen kon worden, omdat dat mensen zou afstoten. Hij verwees tevens naar de discussie die in de CDU gevoerd werd of de 'C' wel gehandhaafd moest worden. Vanzelfsprekend dacht hij ook aan de mogelijkheid om in de toekomst – bij aansluiting van nieuwe lidstaten bij de EG – andere, niet-christen-democratische centrum-partijen te kunnen laten toetreden. De term 'christelijk' diende ook al vermeden te worden omdat er ook christenen waren buiten de christen-democratische partijen en omdat het niet de bedoeling was dat de nieuwe Europese partij alleen de gelovige christenen zou vertegenwoordigen. De partij diende kiezers te trekken op basis van haar program.

CEPESS-directeur Dieudonné André antwoordde dat hij het onbegrijpelijk zou vinden indien het woord christen-democratisch niet in de partijnaam opgenomen zou worden. De Europese socialisten en liberalen zouden toch ook niet twijfelen om hun partijenfederatie socialistisch of liberaal te noemen? De naamswijziging van NEI in EUCD was in 1965 immers ook doorgevoerd om duidelijkheid te creëren. 'Ofwel wij zijn christen-democraten ofwel wij zijn het niet. Als dat laatste het geval is kunnen wij beter nu uit elkaar gaan', zo trachtte de Belg de kwestie te forceren. Het was Von Hassel die vervolgens de suggestie deed om in de ondertitel van de partijnaam de term christen-democratisch op te nemen. Het was naar zijn mening van groter belang om nationale partijen te verenigen op basis van een program, niet van een identiteit. Hij verklaarde ter toelichting enigszins geschrokken te zijn van het door hem bijgewoonde eerste CDA-congres in augustus, waar in zijn beleving de theologische discussies de politieke overheerst hadden. Dat mocht niet het beeld worden van de Europese partij, zo meende de EUCD-voorzitter. Vanuit zijn eigen ervaringen in het Europees Parlement voorspelde ook Lückner dat de term 'christen-democratie' in de partijnaam problemen zou opleveren. Voor Ierse en Griekse politici zou het een onmogelijke zaak zijn zich bij een partij met zo'n naam aan te sluiten. Hij trachtte de pil voor de Nederlandse en Belgische partijen te vergulden door te suggereren dat elke nationale partij naast de Europese haar eigen naam kon blijven hanteren. Zijn opvolger als fractievoorzitter Bertrand voorzag juist een verminderde fractiegrootte bij het hanteren van de benaming 'Europese Volkspartij': de interne cohesie zou dan afnemen door het gebrek aan duidelijkheid, waarna progressieve parlementsleden snel naar de liberalen of de socialisten zouden kunnen oversteken. Het hielp de Belgen en de Nederlanders niet dat de Italianen betrekkelijk onverschillig stonden ten aanzien van de partijnaam. Steun van een van de twee belangrijkste West-Europese christen-democratische partijen zou in deze discussie gewicht in de schaal gelegd hebben. Schmelzer besloot namens de Nederlandse partijen deze zitting met een uitdrukkelijk appèl om toch het adjectief 'christen-democratisch' in de partijnaam op te nemen. Hij herhaalde dat de Nederlanders tijdens de Bureauvergadering van september in Zürich al genoeg hadden moeten slikken, toen besloten was de verklaring dat het evangelie het (enige) richtsnoer zou zijn van het politiek handelen niet in het Europees Manifest op te nemen. Het zou aan de achterban van de Nederlandse partijen onverkoopbaar zijn, mocht nu de term christelijk ook uit de partijnaam verdwijnen. Het was duidelijk dat ter vergadering de kwestie van de naam niet opgelost kon worden. Besloten werd tot de instelling van twee subcommissies *ad hoc*: een onder leiding van Lückner en Martens, die de statuten van de nieuwe partij moest voorbereiden, en een die de ideeën van Lückner betreffende het democratisch centrum ging uitwerken.⁵¹

In de Equipevergadering van december kwam de kwestie van de naam van de Europese partij uiteraard weer ter sprake. Dit keer namen de Nederlanders een wat toegeeflijker houding in dan Schmelzer enkele weken eerder in Brussel. Naar de mening van de Equipe was het van groter belang dat de christelijke inspiratie herkenbaar was in het politiek program van de Europese partij; aan de naamgeving van de partij kon desnoods een minder hoge prioriteit worden toe-

gekend. Bovendien was in Luxemburg gebleken dat er weinig steun was voor de Nederlandse visie. Slechts de Belgen kozen de Nederlandse zijde; zelfs de Italianen waren minder gehecht aan een expliciete naamgeving. De andere partijen waren ronduit tegen.⁵²

Lücker had in de vergadering van de commissie 'Europese partij' in Brussel ook zijn ideeën omtrent een Europees democratisch centrum weer eens aan de orde gesteld. Een dergelijke organisatie bood de mogelijkheid om tegelijkertijd vast te houden aan de eigen ideologie en te zoeken naar politieke bondgenoten. Lücker wees er in dit verband nog eens op, dat in de meeste landen die in de toekomst zouden kunnen toetreden tot de EG geen christen-democratische gesprekspartners waren. Om de eigen positie in Europa te kunnen handhaven zou dus creatief naar bondgenoten gezocht moeten worden, zonder meteen al tot samensmelting over te gaan. Martens zag niets in de voorstellen van Lücker voor een democratisch centrum ('Wij willen onze substantie niet verliezen'), maar nam ook afstand van de Nederlandse positie door te stellen dat de Europese partij niet gebaseerd diende te zijn op 'de bijbel of levensbeschouwelijke principes', maar op 'ethische principes'. Het politiek handelen moest in de moderne tijd kiezers mobiliseren: 'Het vervagen van de confessionele band zal plaats moeten maken voor een politieke motivering.' Nauwelijks verholen onbegrip over de deelname van ARP'ers en KVP'ers aan het kabinet-Den Uyl klonk door in Martens' opmerking: 'Ten aanzien van de coalitie-vorming zijn er partijen, die het meest aan de bijbel hechten, maar die niet aarzelen met marxisten samen te werken.'

De Nederlanders achtten Lückers troetelkind – een democratisch centrum – weliswaar een zinvolle gedachte, maar onder strikte voorwaarden. Allereerst diende de vorming van de eigen Europese christen-democratische partij afgerond te zijn, daarna zou pas gewerkt kunnen worden aan een dergelijk centrum. Daarnaast zouden de christen-democraten de handen vrij moeten houden om ook samenwerking te zoeken met de linkerzijde. De Italianen sloten zich aan bij de eerdere voorstellen van Martens en zetten hun vraagtekens bij de plannen van Lücker, die naar zij meenden uiteindelijk toch tot een rechtse Europese partij zouden leiden. De CSU'er Franz Ludwig Graf Schenk von Stauffenberg bepleitte nog eens de vorming van meerderheidscoalities; aansluiting van niet-christen-democraten was dan onvermijdelijk.⁵³

Tijdens de tweede bijeenkomst van de werkgroep 'Europese partij', op 11 december 1975 in Brussel, kwamen de tegenstellingen tussen de progressieven en de conservatieven weer 'levensgroot' aan het licht. Met voorbijgaan aan de eerdere voorstellen van Martens en Lücker overrompelden Heubl en Böx de vergadering met een nieuw concept, dat de oprichting beoogde van een Europese partij die zou openstaan voor christen-democraten en andersgezinde partijen. Behalve het ontbreken van het toevoegsel 'christen-democratisch' in de partijnaam was ook niets opgenomen over een eigen ideologie en structuur. Naar de mening van de initiatiefnemers was het voorstel bedoeld om een breuk tussen de CDU/CSU en de andere christen-democratische partijen te voorkomen. Zelfs Lücker verzette zich tegen behandeling van dit voorstel, dat eerst maar eens naar de partijen toegezonden moest worden ter bestudering. De spanning was

inmiddels verder opgevoerd doordat enkele dagen eerder op het CVP-congres geluiden te horen waren geweest dat de Belgische christen-democraten niet moesten deelnemen aan een partij, waarvan de nieuwe conservatieve partijleider Thatcher en Strauß deel uitmaakten.⁵⁴

In een bespreking in het dagelijks bestuur van de ARP midden januari 1976 schetsten voorzitter H.A. de Boer en secretaris Corporaal het lastige parket waarin de christen-democratische partijen terechtgekomen waren. Met name de verbinding die de Duitsers hadden gelegd tussen hun medewerking aan de vorming van de partij en de instelling van een de Nederlanders, Belgen en Italianen onwelgevallig democratisch centrum vormde een obstakel voor verdere gezamenlijke stappen. Omdat de CDU sinds jaar en dag veel mankracht en geld stak in de EUCD⁵⁵, vreesde Corporaal dat uiteindelijk aan inwilliging van de Duitse eisen niet te ontkomen zou zijn. Het was in ieder geval zaak, dat het centrum de Europese partij niet zou gaan overvleugelen.⁵⁶

De Nederlanders klampten zich wanhopig vast aan de spaarzame progressieve signalen binnen de CDU. De CDU'er Katzer was in 1975 met Bertrand de initiator van de vorming van een vereniging van christen-democratische werknemers. Op 26 januari 1976 werd in Brussel deze Europese Unie van Christen-democratische Werknemers (EUCDW) opgericht. Het is sterk de vraag of de Nederlandse christen-democraten voldoende steun hebben gegeven aan dit progressieve initiatief. Afgevaardigden van de Nederlandse partijen en vakbonden waren bij de oprichting in ieder geval niet aanwezig. Hahn moest er enkele maanden later bij de Equipe op aandringen alsnog ondersteuning te geven aan dit progressieve geluid binnen de EUCD. Nadat in 1968 het ICV op gedeconfessionaliseerde leest omgevormd was in het Wereldverbond van de Arbeid, dreigde de gehele internationale vakbondswereld aan de socialisten toe te vallen, zo vreesde Hahn. Met de EUCDW zouden de christen-democraten weer een eigen rol kunnen spelen. Vanaf de aansluiting van de nieuwe organisatie bij de EUCD, een maand na de oprichting, kon zij dienst doen als progressieve pressiegroep in de Unie. Nadat hij eind 1977 aanwezig was geweest op het congres van de EUCDW, besefte ook CDA-Tweede-Kamerlid P.H. van Zeil dat de nieuwe organisatie een 'sociaal corrigerende groepering in de rug van de EVP' zou kunnen vormen. Daarnaast toonde Katzer, die als eerste voorzitter van de EUCDW gekozen was, zich voorstander van een 'Europese christen-democratische partij met een eigen identiteit', al hechtte hij evenals zijn partijgenoten geen grote waarde aan een expliciete naamgeving. Program en profiel van de nieuwe partij waren naar de mening van de Duitse vakbondsman-politicus veel belangrijker.⁵⁷

Ook tegenover de Belgische partijvoorzitters Martens (CVP) en Charles-Ferdinand Nothomb (PSC) liet Katzer zich in deze zin uit. Hij verklaarde niets te zien in een democratisch centrum. De vorming van een christen-democratische Europese partij mocht naar zijn mening daarentegen niet afketsen op stijfkop-pigheid inzake de naam. In de preambule van de statuten en het program zou daarentegen des te scherper de identiteit van de partij moeten blijken. De Nederlanders hadden op de vergadering van de werkgroep 'Europese partij' van 16 januari 1976 in Luxemburg hiertoe al een amendement op de ontwerp-statuten ingediend.⁵⁸ Deze bijeenkomst was voor de Nederlanders succesvol ver-

lopen, aangezien op basis van voorstellen van Bertrand en Martens besloten was dat de Europese partij opgericht zou worden door christen-democratische partijen, waarbij partijen die later zouden willen toetreden eerst een toelatingsprocedure dienden te doorlopen.

Hoewel er vanuit de Beierse CSU duidelijk druk werd uitgeoefend op de CDU om de nieuw op te richten Europese partij open te stellen voor de conservatieven, wist Hahn van Katzer en Köppler dat er in het CDU-presidium eigenlijk nooit over Europese partijvorming gesproken was. Een helder mandaat van hun partijtop hadden Von Hassel en Böx voor hun voorstellen dus niet. De door het tweetal onder de partijen verspreide nota over het democratisch centrum was dan ook nooit goedgekeurd door de CDU-top. In diverse gesprekken bemerkte Hahn dat leidende CDU'ers als Katzer, Köppler en Kiep veeleer een 'werkelijk christen-demokratische partij in Europa' wensten, waarbij 'het christelijke element niet onder tafel gewerkt moet worden'. Köppler had hem verzekerd dat binnen de gelederen van de Rijnlandse CDU en in arbeiderskringen hetzelfde afwijzende standpunt ten aanzien van de relatie met de conservatieven bestond als onder de Nederlandse christen-democraten. Hahn achtte alertheid van Nederlandse zijde geboden: 'het is een belangrijke, misschien beslissende periode van de Europese christelijke democratie, waarin men tot het uiterste moet gaan, om een kompromis te bereiken in het zicht van het jaar 1978 [toen nog beoogd Europees verkiezingsjaar, AvK] – maar als de grens van het mogelijke en aanvaardbare bereikt is, dan kan ook niet meer gearzeld worden'. Het was dan ook van het grootste belang voeling te houden met de Italianen en Belgen, maar ook met de progressieve krachten in de CDU.⁵⁹

Toen het CDU-presidium de Europese partijvorming op 4 februari voor het eerst besprak, werd de notitie van Böx niet aangenomen, maar werd besloten de kwestie verder te laten voorbereiden door een commissie bestaande uit Katzer, Von Hassel, Kiep en Klepsch. Voorts vond Kohl dat niet slechts het presidium, maar het voltallige bestuur uiteindelijk zou moeten beslissen welke weg hier ingeslagen moest worden.⁶⁰ Wel werd door het presidium besloten tot volledige medewerking aan de oprichting van een Europese Volkspartij.⁶¹ De officiële partijlijn was er dus een van steun aan de christen-democratische partij. Dat individuele presidiumleden hun inspanningen richtten op de totstandkoming van een brede centrumorganisatie, werd hierdoor echter niet uitgesloten.

Ook op 4 februari besprak het algemeen bestuur van het nog piepjonge CDA, nauwelijks bekomen van de emoties over de grondslagdiscussie in eigen land, de Europese verwikkelingen. Schmelzer legde verantwoording af over de opstelling van de Nederlandse vertegenwoordigers in de diverse Europese gremia. Hij verklaarde desnoods toe te willen geven op het stuk van de aanduiding 'christen-democratisch' in de partijnaam in ruil voor een vermelding van het adjectief in de ondertitel van de partij en een versterking van de christen-democratische profilering in de preambule van de statuten. CHU-leider Kruijsingha gaf aan, onverminderd sterk te hechten aan de vermelding 'christen-democratisch' in de partijnaam, te meer omdat het weglaten daarvan een stap kon betekenen op weg naar de zo verfoeide samenwerking met conservatieven, gaullisten en 'Giscardiens'. Compensatie in de statuten achtte hij 'aan de mage-

re kant'. Anderzijds beseftte hij dat de Nederlandse christen-democraten moesten oppassen niet in een geïsoleerde positie terecht te komen. ARP-voorzitter De Boer was aangaande de naamgeving minder vasthoudend: de naam van zijn eigen partij kende immers ook geen adjectief 'christelijk'. (Overigens voerde de ARP sinds de jaren zestig wel de ondertitel 'Evangelische Volkspartij'.) Schmelzer stelde voor in de Europese besprekingen de kwestie van de naam als ruilmiddel achter de hand te houden om in ieder geval de wensen betreffende de preambule van de statuten ingewilligd te krijgen. CDA-voorzitter Steenkamp gaf de voorzitter van de Equipe met instemming van de vergadering hiervoor de ruimte.⁶²

Kruisinga had ondertussen van B6x begrepen dat de CDU wellicht genegen zou zijn tot de vermelding van de formulering 'christen-democratisch' in de ondertitel van de partijnaam en de opname in de preambule van de statuten van duidelijke verwijzingen naar de christelijke inspiratie. In de Equipevergadering van medio februari herhaalde de CHU-leider zijn vrees voor een gebrek aan werwingskracht en duidelijkheid indien de Europese partij de aanduiding 'christen-democratisch' niet in de naam zou voeren. Een duidelijke naam zou tevens een garantie voor het vasthouden aan de ideologie betekenen. Ook KVP-voorzitter W.J. Vergeer wenste vast te houden aan de naam. Gesuggereerd werd om te trachten de op dit punt tot nu toe ongeïnteresseerde Italiaanse partners van het belang hiervan te overtuigen. Plannen werden beraamd om, voorafgaand aan de cruciale vergaderingen van het Politiek Comité en het Politiek Bureau van de EUCD op 20 en 21 februari in Parijs, de standpunten af te stemmen met DC en CVP. Afgesproken werd om toch hard in te zetten op de naam. Mocht deze poging niet slagen, dan zou alsnog een amendement voor een subtitel ingediend kunnen worden. Ook op het punt van de aanscherping van de preambule van de statuten zouden de CDA'ers zich sterk moeten maken. Pas in laatste instantie zou in Parijs gezocht kunnen worden naar compromissen. Indien de Nederlanders op geen enkel punt een resultaat konden behalen, zou de steun aan de voorstellen onthouden moeten worden.⁶³

Om zo sterk mogelijk voor de dag te komen togen de Nederlanders met een forse delegatie naar Parijs – waar ook het Europees Manifest ter goedkeuring voorlag. Vanuit de KVP reisden onder anderen Andriessen, Kleisterlee, Schmelzer, Vergeer en europarlementariër Van der Gun mee, namens de ARP waren er De Boer en Corporaal en de CHU werd vertegenwoordigd door Kruisinga en Oliemans. De Nederlanders en Belgen poneerden hier weer hun wensen voor opname van duidelijke verwijzingen naar de christen-democratische grondslag. Een principebesluit werd genomen over de oprichting van een Europese partij op federatieve basis, maar over de statuten en de naamgeving werden de partijen het hier nog niet definitief eens. De Italianen onthielden hun instemming omdat zij wilden wachten tot na hun partijcongres in maart; de Duitsers wilden de door de Nederlanders geëiste veranderingen in de preambule koppelen aan de kwestie van de partijnaam. Voor het toestemmen in het opnemen van een ondertitel in de naam waarin dan wel verwezen werd naar de christen-democratische grondslag, voelden zij zich niet gemandateerd. De Nederlanders verklaarden zich alleen dan bereid toe te stemmen in de benaming 'Europese

Volkspartij', indien een dergelijke subtitel aangenomen werd. Andere compromisvoorstellen van Lückner aan Schmelzer waren voor de laatste niet acceptabel. Na lange discussies hadden de meeste deelnemers behoefte aan hernieuwd overleg met het thuisfront, zodat de besluitvorming uitgesteld moest worden.⁶⁴

Met tevredenheid werd in de Nederlandse partijen teruggeblikt op het cruciale vergaderewekeinde in Parijs. De eenheid onder de Nederlandse delegatie was volledig geweest en op enkele relevante punten had zij winst geboekt – zo werd althans gedacht. Zo bleven de conservatieven definitief buiten de partij, al werd via artikel 4c van de statuten de mogelijkheid van toetreding van andere partijen opgehouden. Wel was daarbij bepaald dat 'alleen christen-democratische partijen die de ideologie en het politieke programma willen onderschrijven, kunnen toetreden'. De Nederlandse voorstellen tot nadere profilering door middel van een aanscherping van de preambule van de statuten waren eveneens overgenomen. Ten aanzien van de grondslag stond daar vermeld: 'der Grundlage unserer christlich-demokratischen Konzeption vom Menschen und von der Gesellschaft'. De nieuwe partijenfederatie wenste 'in Europa eine Gemeinschaft freier Menschen und verantwortungsbewußter Bürger zu fördern, die in vollem Umfang am sozialen, wirtschaftlichen und politischen Leben einer pluralistischen Gesellschaft teilnehmen, eine Gemeinschaft, die zugleich gerecht, friedliebend und solidarisch gegenüber den Völkern der ganzen Welt ist'. Ook was aangaande de naam nog geen definitieve nederlaag geleden; hierover zou begin april pas besloten worden. Voor de term 'christen-democratisch' in de ondertitel was in ieder geval voldoende draagvlak gebleken.⁶⁵

Tijdens de Bureauvergadering op 1 en 2 april in Den Haag werd op het stuk van de partijnaam niet veel vooruitgang geboekt. De kwestie werd doorgeschoven naar de bijeenkomst van de partijvoorzitters op 29 april in Brussel. Ondertussen gaf europarlementariër Schuijt aan zelf niet zo te hechten aan de verwijzing naar de christen-democratische grondslag in de partijnaam. Gezien de eerdere opstelling van Schuijt in de ideologische commissies van de EUCD en zijn afkeer van expliciet confessionele partijen al sinds de oorlog kan dit niet verbazen; wel betekende het een klein barstje in het eensgezinde Nederlandse front.⁶⁶

Op 29 april werd dan in Brussel op een bijeenkomst van het Politiek Comité in aanwezigheid van de partijleiders van de christen-democratische partijen eindelijk de gordiaanse knoop betreffende de naamgeving doorgehakt. Het eindresultaat werd een door Martens bedacht compromis: de partij zou de dubbele naam 'Europese Volkspartij (EVP) – Federatie van christen-democratische partijen van de Europese Gemeenschap' gaan voeren. Na de overwinning ten aanzien van de inleiding op de statuten telden de Nederlanders hun zegeningen en besloten zij op het punt van de naam dan toch maar toe te geven. Uiteindelijk kozen zij er vooral ook voor de totstandkoming van de Europese partij van christen-democraten niet te blokkeren – het alternatief, een Europees democratisch centrum, was helemaal ongewenst. De volgende jaren zou blijken dat de Nederlanders ten aanzien van de partijnaam een belangrijke nederlaag hadden geleden. De ondertitel raakte buiten de Nederlandse partijen in onbruik, waarmee in ieder geval de naam van de Europese partij toetreding van niet-christen-democratische partijen niet in de weg zou staan.⁶⁷

Steen des aanstoots vormde aanvankelijk ook de door artikel 10 van de statuten gecreëerde mogelijkheid van het individuele lidmaatschap. Bedoeld om het supranationale karakter van de EVP te benadrukken, vreesden Nederlanders en Italianen dat het gebruikt zou worden door individuele conservatieve politici om via een achterdeur alsnog toe te treden. De Belgen, hopen langs deze weg de vanwege het Waals-Vlaamse taalconflict verloren stemmers terug te winnen, sloten zich aan bij de voorstanders van het individueel lidmaatschap. Begin 1978 was er op het Brusselse EVP-secretariaat inderdaad een aantal aanvragen van Britse en Deense burgers ingediend. Pas in 1979 werd de kwestie opgelost, toen ook de CDU en de CSU om de zaak niet op de spits te drijven afzagen van deze constructie.⁶⁸

In de statuten was verder de organisatorische structuur van de EVP vastgelegd. De naar de mening van Pridham 'meagre and largely cosmetic' infrastructuur omvatte een presidium, een Politiek Bureau en een (nagenoeg betekenisloos gebleven) kleiner Comité Exécutif. Het tweejaarlijks te organiseren congres was de hoogste besluitvormende instantie. De partijen hadden aanzienlijk minder tijd nodig voor het nomineren van de allerwege als charismatisch omschreven Belgische eerste minister Tindemans voor het voorzitterschap. Sinds zijn januari 1976 gepubliceerde rapport over de Europese Unie gold de voormalig EUCD-secretaris als 'Mister Europe' – het algemene enthousiasme over zijn bereidwilligheid de EVP te gaan leiden was dus verklaarbaar.⁶⁹ Bij de beschrijving van de verkiezing van Von Hassel als EUCD-president is al gewezen op de Duits-Italiaans-Belgische overeenkomst uit de koker van Lücker, die tevens impliceerde dat het presidentschap van de Europese partij aan de CVP zou toevallen.

Op de eerste vergadering van het Politiek Bureau van de EVP, op 8 juli te Luxemburg, werd de Belgische premier door de bijna vijftig afgevaardigden unaniem aangewezen als hun voorzitter.⁷⁰ Schmelzer nam zitting op de aan de Nederlanders toekomende ondervoorzitterszetel. In het presidium kreeg hij gezelschap van de Italiaanse europarlementariër Dario Antoniozzi, de Fransman Colin en – uit hoofde van hun Europese functies – Von Hassel (EUCD-president) en Bertrand (Europees fractievoorzitter). De participerende partijen bij de oprichting waren de CDU en CSU uit West-Duitsland, CVP en PSC uit België, het in mei 1976 door Lecanuet opgerichte Centre des Démocrates Sociaux (CDS/F) uit Frankrijk⁷¹, het Ierse Fine Gael, de DC en de Südtiroler Volkspartei (SVP) uit Italië, de CSV uit Luxemburg en KVP, ARP en CHU uit Nederland. Voortvloeiend uit haar lidmaatschap van de EVP sloot FG zich in 1976 ook aan bij de EUCD en de UMDC.⁷²

Bij de oprichting ontbrak behalve een lidpartij uit Groot-Brittannië ook een vertegenwoordigende partij uit Denemarken. Toch was er sprake van een Deense christelijke politieke partij. De Kristeligt Folkeparti (KrF/D) was in 1970 opgericht in reactie op de liberale Deense wetgeving ten aanzien van pornografie en abortus. In de zomer van 1976 verzocht de Equipe de partij toetreding tot de EVP te overwegen.⁷³ De toenaderingspogingen van de Nederlandse partijen in de richting van deze partij kregen nooit de ondersteuning van de Duitse christendemocraten. De CDU zag haar als een 'sektarisch christelijke club' en prefereerde de toekomstige aansluiting van de veel grotere Konservative Folkeparti.⁷⁴

Al tijdens de oprichtingsbijeenkomst in Luxemburg bleek dat elke partij haar eigen winstpunten koesterde. Schmelzer legde in zijn verklaring de nadruk op het belang van de gemeenschappelijke ideologische basis in de vorm van het kort daarvoor aangenomen Europees Manifest. Katzer wees op de bijzondere betekenis die de EVP zou hebben voor de arbeiders in Europa, terwijl Lückner de intentie – blijkend uit de statuten – om ‘bondgenoten’ te zoeken voor het realiseren van de eigen doelstellingen prees.⁷⁵

Vastgesteld is al dat met de keuze van de naam de deur toch op een kier gezet was voor de toekomstige toetreding van andersgezinde partijen. Horner stelt in zijn uit 1981 stammende werk over de christen-democratische en conservatieve partijen desondanks vast, dat in deze ronde de Nederlanders, Belgen en Italianen als overwinnaars uit de bus kwamen. De conservatieven waren immers vooralsnog buiten de partij gehouden.⁷⁶ ARP-voorzitter De Boer weigerde zich echter rijk te rekenen met deze Pyrrusoverwinning. Ook hij realiseerde zich dat de problematiek die de Europese christen-democraten al decennia bezighield, niet opgelost was. Zijn ervaringen met de hieronder te beschrijven programmabesprekingen konden tot geen andere conclusie leiden dan dat de eenheid binnen de EVP nog ver te zoeken was.⁷⁷

Enig getouwtrek ontstond nog over de invulling van de positie van de secretaris-generaal van de EVP. De CDU kandideerde hiervoor Klepsch, die door de Nederlanders als uitermate bekwaam werd beoordeeld, maar wiens sterke neiging naar samenwerking met de conservatieven als een geweldig minpunt werd ervaren.⁷⁸ Een half jaar later zou de Duitser als voorzitter van de fractie in het Europees Parlement alsnog op een cruciale post terecht komen. Tindemans besloot vervolgens de tijd te nemen om zelf een kandidaat te zoeken.⁷⁹ Uiteindelijk zou in juni 1978 NEI-oudgediende Seitlinger (nu lid van het CDS/F) worden benoemd.⁸⁰

Programmatische verwikkelingen

Ondertussen vorderden ook de werkzaamheden aan het Europees program.⁸¹ Al in november 1975 had een CDU/CSU-werkgroep onder leiding van Böx en waarvan ook Thomas Jansen, persoonlijk referent van Barzel, deel uitmaakte, een tien punten tellend programma voor ‘die in der Europäischen Volkspartei zusammengeschlossenen Kräfte der Mitte’ opgesteld. Het paste geheel in het Duitse streven een antisocialistisch blok te creëren en kende geen verwijzingen naar het christelijk geloof als inspiratiebron. Van Belgische, Nederlandse en Italiaanse zijde waren er weinig waarderende woorden voor het Duitse stuk.⁸² In ARP-kring werd een vernietigend oordeel geveld over deze tekst. Een enkeling sprak zelfs van een ‘levensgevaarlijk stuk’. Voor de eigen achterban zou het onbegrijpelijk zijn indien de Nederlandse partijen een programma zouden onderschrijven ‘waar het hele woord christen-democratisch niet in voorkomt’. Het bestuur droeg vervolgens Arie Oostlander op een ‘tactisch zo goed mogelijk, maar inhoudelijk goed gefundeerde reactie’ op te stellen.⁸³ De directeur van de Kuiperstichting, door Verkuil getypeerd als ‘een eigenzinnig en tegelijk recht-

lijinig calvinist', liet nauwelijks een spaan heel van het concept van Böx. Op geen enkele manier bespeurde hij ideologische bevoegenheid: 'In het algemeen krijgt men de indruk dat de basis van de voorgestelde partij gevonden wordt in de begeerte naar Europese macht, het veiligstellen van belangen, zowel in defensief opzicht als ten opzichte van de grondstoffen leverende landen.' Hij had zich geërgerd aan de 'schreeuwerige toon' en de 'vertekening van links'. In veel formuleringen was het concept 'vaag, emotioneel en achterhaald'. In de tekst zag hij een nieuw, ditmaal Europees nationalisme opdoemen. Kortom: 'Het zal dus duidelijk zijn dat een christen in zo'n partij in het geheel niets te zoeken heeft.' Het beeld van een middenpartij zinde hem niet. Oostlander bekritiseerde het ideaal van de door de Duitse christen-democraten heilig verklaarde liberale sociale markteconomie, waarbij nauwelijks grenzen gesteld werden aan de vrije marktwerking. Naar zijn oordeel diende veel meer nadruk te liggen op de begrippen solidariteit en verantwoordelijkheid in plaats van op het door de Duitsers zo op de voorgrond gestelde vrijheidsbeginsel. Hierbij was voor de overheid een taak weggelegd 'de belangen van de maatschappij als zodanig te bevorderen en deze tegen mogelijke schadelijke effecten te beschermen'. Op het gebied van de internationale machtsverhoudingen streefde het concept-Böx een sterke positie voor de EG na, waarbij de ambitie van een Europese kernmacht doorklonk. Voor de Nederlandse christen-democraten was dat altijd onwenselijk geweest.⁸⁴

Begin december besprak ook de Equipe het stuk van Böx. Vastgesteld werd dat het nauwelijks verband toonde met het inmiddels in verregaande staat van afronding verkerende Europees Manifest. Schmelzer stelde als uitgangspunt van de Nederlandse partijen dat zij 'de grondslag en de kwaliteit van het programma willen stellen boven de kwantiteit van de te behalen leden en kiezers en dat wij bepaald niet bereid zijn bij de bepaling van onze grondslag of van ons program uit te gaan van een strikt machtsdenken'. De commentaren van Oostlander werden door de Equipe dan ook overgenomen.⁸⁵ Zij dienden vervolgens als uitgangspunt voor een aantal 'bouwstenen', die namens de Nederlandse partijen naar de werkgroep 'Europese partij' gestuurd werden. In dit stuk werden ook aanbevelingen gedaan voor de 'toon en stijl' van het program; ook hier was de kritiek van Oostlander op het Duitse stuk herkenbaar.⁸⁶

Op basis van het in februari 1976 in Parijs dan eindelijk goedgekeurde Europees Manifest, maar ook van de kort erna aangenomen mondiale variant, was het de bedoeling verder te werken aan het program van de EVP. Het werd voor de Duitsers nu zaak het eerder prijsgegeven terrein gedurende de programbesprekingen te herwinnen. Na de oprichting van de EVP werd een commissie ingesteld die het programma zou uitwerken. Voorzitter werd CVP-preses Martens, Lückner de rapporteur. De werkzaamheden werden grotendeels in Brussel verricht, waarbij het CEPES facilitaire ondersteuning verleende. Het was dan ook niet vreemd, dat de Belgen in de discussies een prominente rol speelden. Samen met de EUCDW, doorgaans vertegenwoordigd door haar voorman Katzer, en de vertegenwoordigers van de arbeidersvleugel van de CDU bepleitten zij een met name op sociaal-economisch terrein progressief programma.⁸⁷ De Nederlanders, in de commissie meestal vertegenwoordigd door Oostlander en KVP-

europarlementariër H.A.C.M. (Harry) Notenboom, onderscheidden zich het meest in de discussie over het christen-democratische karakter van het programma. In beide gevallen vormden CDU en CSU de grote opposenten. Voor de Duitsers mocht het programma door een sociaal-economisch al te progressief of expliciet christelijk karakter geen barrière opwerpen voor de gewenste toekomstige toetreding van de conservatieven tot de EVP.

De Nederlanders stonden met hun nadruk op de christelijke grondslag doorgaans te boek als 'kritische dwarsliggers' in de Europese christen-democratie, zo wist Oostlander uit contacten met directeuren van de studiecetra van de andere christen-democratische partijen. De wijze waarop bij de Nederlandse partijen met de christelijke inspiratie werd omgegaan, stuitte op bevreemding bij de zusterpartijen. De vertegenwoordigers van de CDU en de ÖVP verklaarden hun grondslagdiscussie als afgesloten te beschouwen, hetgeen Oostlander verbaasde: 'De grondslag van de christen-democratie behoort geen moment van verstarring te zijn maar veeleer [te] bestaan uit het aanwijzen van een richting voor verdere ontwikkeling.' De Belgische, Italiaanse en Latijns-Amerikaanse collega's werden niet gehinderd door deze 'pragmatische tegenzin aan het ter sprake brengen van de betekenis van de Evangelische inspiratie'. Toch bestond ook hier enig onbegrip over de omgang van het CDA met de christelijke inspiratie, die door de anderen als 'confessionalistisch-beperkt' en inhoudelijk 'oppervlakkig goedkoop' werd gezien. De verklaring voor deze 'uitgesproken vooroordelen' bij de buitenlandse partijen lag volgens Oostlander in de specifieke protestante bijdrage aan het CDA. 'Al dat gepraat over de Bijbel leidt tot niets dan onenigheid', zo had Oostlander vernomen onder buitenlandse geestverwanten naar aanleiding van het eerste CDA-congres in de zomer van 1975. Het vooral door de ARP'ers bepleite primaat van het evangelie als toetssteen voor het politiek handelen werd door de andere – veelal overwegend katholieke – partijen gezien als een onderwerping aan het kerkgezag en dus als een onwenselijke stap terug in de tijd. De Nederlandse christen-democraten dienden er naar Oostlanders mening vooral zelf voor te zorgen dat het onbegrip weggenomen zou worden. De traditionele 'in-ons-zelf-gekeerdheid' en het 'minderwaardigheidscomplexje' van het CDA dienden afgeworpen te worden. Alleen dan konden wederzijdse misverstanden uit de weg geruimd worden. Ook diende geleerd te worden van het denkwerk dat in andere partijen verricht werd. Hij hield wel vast aan zijn opvatting dat het CDA bij uitstek geschikt was om als 'een avant-garde' te dienen in de Europese christen-democratie, vanwege de interactie die hier te lande plaatsvond tussen 'bewuste katholieke en reformatorische mensen'.⁸⁸

In juli 1976 kwam de programcommissie voor het eerst in Luxemburg bijeen. Naar de mening van Jansen was het onvermijdelijk dat juist de CDU en de Nederlandse christen-democraten hier het hoogste woord voerden. De West-Duitse Uniepartijen hadden in de oppositie langdurig de gelegenheid gehad om zich op hun programmatische uitgangspunten te bezinnen (over het resultaat van deze introspectie komen we nog te spreken). Datzelfde gold voor de Nederlandse partijen, die vanwege hun keuze voor samengaan in één christen-democratische partij gedwongen waren geweest tot een intensief debat over

grondslag en programma.⁸⁹ Op het tweede CDA-congres, van 10 en 11 december 1976 gehouden in Den Haag, werd het eindresultaat van deze discussies goedgekeurd. Dit verkiezingsprogram *Niet bij brood alleen*, door de historicus Zwart als 'nogal vooruitstrevend' gekenschetst⁹⁰, zou voor de Nederlanders (en wederom met name voor de antirevolutionairen) als de maatstaf voor de Europese programvorming gaan gelden.⁹¹

Zoals al aangegeven, werd in eerste instantie veel van het denkwerk voor het EVP-programma verricht door de Belgische CVP, hetgeen resulteerde in een aantal conceptteksten. Tijdens een bijeenkomst in het nabij Maastricht gelegen Bommel was in november 1976 door de programcommissie-Martens gesproken over een door de Belgen geproduceerd discussiestuk. Dat de voorbereiding van het programma in Belgische handen was, stelde de Nederlanders aanvankelijk voor een belangrijk deel gerust.⁹² In de loop van 1977 zagen de Belgische christen-democraten zich echter gedwongen hun energie te steken in de nationale verkiezingscampagne. Begin 1977 was niettemin het eerste ontwerp van het programma gereed om naar de partijen gestuurd te worden. Het betekende het startsein voor een uitgebreide interactie tussen de programcommissie, het EVP-Bureau en de bestuurlijke gremia van de nationale partijen.

Op 25 januari werd het eerste concept in Equipeverband besproken. Oostlander lichtte toe dat deze eerste versie in de beraadslagingen van de programcommissie door de Nederlanders al sterk bekritiseerd was. Het stuk was 'nogal bureaucratisch en converserend van toon' en ook hier ontbrak in het inleidende hoofdstuk de door de Nederlanders zo vurig gewenste vermelding van de grondslag. In de tweede versie, zo verklaarde Oostlander, was onder druk van de Nederlandse inbreng in de commissie een minimale verwijzing opgenomen.⁹³

Naar aanleiding van de tweede versie stelde de recent ingestelde werkgroep 'Europese politiek' (WEP) onder voorzitterschap van de ARP'er S.J. Jonker een preadvies op voor de Equipe, waarna het programma ook door de drie afzonderlijke partijen besproken zou worden.⁹⁴ Het dagelijks bestuur van de ARP besprak midden april een eerste Duitse versie. Veel moeite hadden de bestuursleden met het 'nogal tijdloos karakter' van het stuk en het 'zogenaamde vooruitgangsthema, waarvan het gehele ontwerp bulkte'. Het liefst zagen de mannenbroeders een volledig nieuw programma opgesteld.⁹⁵

Een volgende versie van het program kwam in de Bureauvergadering van 4 en 5 mei aan de orde. Omdat pas op de zitting exemplaren werden verspreid, kon slechts kort een aantal punten van kritiek opgesteld worden. In het algemeen vonden de Nederlanders, dat 'de stijl en de toonzetting van dit program bepaald een geheel andere is als waarmee wij in Nederland gewend zijn kiezers aan te spreken'. Op sociaal-economisch terrein was de tekst al te behoudend. Hier en daar lieten formuleringen aan duidelijkheid te wensen over. Zo werd ruimte gelaten voor een eigen Europese kernmacht – een figuur waartegen de Nederlandse christen-democraten zich altijd teweer hadden gesteld. Graag hadden de Nederlanders meer van hun eigen *Niet bij brood alleen* herkend in het program. Voor hen bleef er kortom ook na eerste vluchtige lezing nogal wat te wensen over.⁹⁶ De KVP'er A.C.H.M. de Kok, sinds kort aan de Equipe toegevoegd als persvoorlichter, vatte de kritiek samen in een drie pagina's tellend commentaar.⁹⁷

Het volgende, ingekorte ontwerp-program, gedateerd op 25 mei, werd ook aan de partijbesturen, de Equipe en de WEP toegezonden.⁹⁸ Op 14 juni kwam deze versie ter sprake in het dagelijks bestuur van de ARP. Aangezien het de verwachting was dat op de Bureauvergadering van de EVP van 27 en 28 juni alweer een herziene versie opgesteld zou worden, beperkte de vergadering zich tot enkele algemene opmerkingen. Oostlander verklaarde de laatste versie inderdaad een verbetering te vinden ten opzichte van eerdere edities, maar dat de tekst nog steeds dynamiek ontbeerde. Ook de antirevolutionaire CDA-ideoloog Goudzwaard stelde vast dat het program 'een tijdloos karakter' had, en juist daardoor toekomstidealen ontbeerde. De neoliberale toon van het stuk, dat alle ruimte liet aan de marktwerking, kon hem al evenmin bekoren. 'Wij zitten in feite op een andere politieke lijn', zo schetste hij het probleem van de Nederlanders met dit program. Twijfel ontstond over de te volgen handelwijze. Eerdere ervaringen, met het Europees Manifest en de partijvorming, hadden geleerd dat de principiële wensen van de ARP doorgaans op Europees vlak onhaalbaar waren wegens het ontbreken van voldoende steun bij de buitenlandse zusterpartijen. Op voorstel van ondervoorzitter Kuiper werd besloten een notitie op te stellen 'waarin onze issues zijn vastgelegd'. Het eindoordeel over het program werd in afwachting van de volgende editie vooralsnog uitgesteld.⁹⁹

Vier dagen later sprak de WEP over het program. De conclusies van de werkgroep, waarin de antirevolutionaire bezwaren herkenbaar zijn, waren vernietigend:

Overwegende bezwaren zijn, dat het concept-program weinig echt élan heeft, geen overtuigend perspectief biedt en niet het verband weet te leggen tussen de konkrete situatie van de burger en de Europese eenwording. Het is te abstrakt en te tijdloos: iedere dynamiek ontbreekt. Het spreekt door zijn lengte en door het gebrek aan inspiratie weinig aan. Het verband met de Europese verkiezingen is niet duidelijk. Het doel van Europese partijvorming wordt niet omschreven. Het concept lijkt geschreven door (Europese) ambtenaren. Het is een samenraapsel van bekende gedachten, die niet op hun politieke mérites zijn beoordeeld.

Zelfs het recent verschenen liberale programma was concreter en scherper, zo klonk het oordeel. Tevens moest weer eens vastgesteld worden, dat 'het voorliggend concept geen specifiek christendemokratisch stempel draagt'. De term 'christelijk' kwam weliswaar frequent in de tekst voor, maar dan vooral in 'restauratieve en traditionalistische zin'. Meer rekening diende gehouden te worden met de protestants-christelijken. Bij de referenties aan het personalisme diende de woordkeuze daarom aangepast te worden. Naast het katholieke subsidiariteitsbeginsel moest ook een plaats gevonden worden voor het antirevolutionaire begrip 'sovereiniteit in eigen kring'. De werkgroep besloot in een latere fase, wanneer een meer definitieve versie van het programma zou voorliggen, door middel van amendering te proberen het concept-program bij te sturen in de gewenste richting. Het was evenwel ondanks alles van belang dat er een gemeenschappelijke tekst zou komen, waarop alle partijen campagne zouden kunnen voeren voor de Europese verkiezingen. Anders zouden bijvoorbeeld uitlatingen tijdens de CDU/CSU-campagne schadelijke effecten kunnen hebben voor het CDA.¹⁰⁰

Weer twee dagen later kwam het EVP-programma aan de orde in het dagelijks bestuur van de KVP. Het oordeel was hier al net zo vernietigend als bij de anti-revolutionairen. Kleisterlee achtte het stuk achterhaald, weinig concreet, gekenmerkt door een 'Duitse triomfalistische toon' en te zeer op het materiële gericht; hij achtte de christen-democratie erin onherkenbaar. De andere leden van het dagelijks bestuur sloten zich bij dit oordeel aan. Op deze manier was het programma voor de KVP onaanvaardbaar. Binnen het EVP-bestuur zou de discussie voor verbetering voluit aangegaan moeten worden – tot nu toe werd nogal omzichtig met elkaar omgesprongen, zo meende Kleisterlee. Hoewel het verzet tegen de Nederlandse lijn bij CDU en CSU het grootst zou zijn, waren er wel degelijk Duitse christen-democraten die het met dit programma oneens zouden zijn, zo meenden J.P. van Iersel en P.R.H.M. van der Linden. Daarom zou het nuttig kunnen zijn om – behalve met de gelijkgezinde Belgische CVP – ook contact te zoeken met deze CDU'ers. Kleisterlee zou overigens het liefst een volledig nieuw programma opstellen, maar tijdgebrek zou dat niet meer toelaten. Het EVP-congres, waar het programma aangenomen zou moeten worden, was gepland voor begin oktober.¹⁰¹ Tijdens de vergadering van de Equipe op 22 juni opperde hij dat dit congres desnoods maar uitgesteld moest worden.¹⁰²

Op 28 en 29 juni werd het programma besproken in het EVP-Bureau. De Nederlandse amendementen werden aan Martens doorgegeven, die met Lückert een nieuwe versie zou uitwerken. Ook Tindemans was schriftelijk op de hoogte gebracht van de Nederlandse bezwaren tegen het conceptprogram. In het ARP-bestuur werd op 18 augustus gerapporteerd dat 'Brussel' vond dat 'wij het in Nederland maar moeten uitzoeken'. Een hardere lijn werd daarop door de mannenbroeders voorgenomen: onder deze voorwaarden zou overwogen moeten worden het program geheel en al te verwerpen of zelfs de EVP te verlaten.¹⁰³

Ook het op 15 juli afgeronde 'Vorentwurf' kende nog geen verwijzingen naar het christelijke mensbeeld. Op 22 augustus besprak de WEP deze door Lückert en Martens geproduceerde herziene tekst. De Nederlanders konden nauwelijks verbetering vaststellen. Hoewel enkele van de Nederlandse amendementen verwerkt waren en het hoofdstuk over de politiek van de EG sterk verbeterd was, bleven de Nederlanders hun fundamentele bezwaren houden: te weinig dynamisch en inspirerend, te materialistisch en behoudend. In een enkel geval hadden de veranderingen zelfs tot slechtere formuleringen geleid. De pas een jaar eerder aangenomen Europese en mondiale manifesten, die als uitgangspunt voor het politiek programma zouden dienen, waren nauwelijks herkenbaar. Daarnaast richtte de kritiek zich ook op de vormgeving: het stuk was dermate langdradig en abstract, dat het de doorsnee christen-democratische kiezer niet zou aanspreken. Voor de Nederlanders was ook deze versie dus volkomen ongeschikt om de verkiezingen mee in te gaan. Binnen de WEP drong het besef door dat het verwaarlozen van de contacten met de CDU negatieve gevolgen had op de programvorming. Een verbetering van de verstandhouding met de Duitse zusterpartij was dus dringend gewenst.¹⁰⁴

Het is onwaarschijnlijk dat de Nederlanders er inderdaad in geslaagd zijn langs bilaterale weg de Duitse visie op het EVP-program te beïnvloeden. Tijdens het bezoek van een Nederlandse delegatie aan Bonn op 16 en 17 januari 1977

was met de CDU-leiding wel gesproken over de verregaande Duitse plannen voor een samenwerkingsverband met de conservatieven, maar niet over het program. Wel werden pogingen ondernomen in de richting van EVP-president Tindemans. In een brief van de partijvoorzitters van KVP, ARP, CHU en CDA werd de Nederlandse onvrede over het concept-programma aan de Belgische premier voorgelegd. Met het programma, zoals dat nu in derde lezing was voorgelegd, kon het CDA niet naar de kiezer toe. Het Europees Manifest, dat door de Nederlanders al 'schoorvoetend als een minimum aanvaard' was, zou toch tenminste in het EVP-programma herkenbaar moeten zijn. De steun van Tindemans werd gevraagd in 'het streven naar een passende samenhang tussen de diverse programmatische stukken die in de christen-democratie een officiële status hebben gekregen'.¹⁰⁵

Ook de volgende versie van het programma, die Lückner en Martens eind augustus het licht deden zien, kon niet op enthousiaste Nederlandse reacties rekenen. Ondanks de in het Bureau gedane toezeggingen waren de Nederlandse wijzigingsvoorstellen nauwelijks verwerkt. De situatie dreigde nijpend te worden, aangezien het voor 1 december geplande EVP-congres de laatste gelegenheid zou vormen om het programma nog te amenderen. De teleurstelling binnen de Equipe was groot. De optie om dan maar de EVP te verlaten werd alom afgewezen, aangezien dat een isolement tot gevolg zou hebben en er helemaal geen invloed meer kon worden uitgeoefend op haar koers. Daarmee restte weinig anders dan samen met gelijkgestemde partijen de belangrijkste amendementen door te drukken. De Equipe besloot haar inspanningen te concentreren op het gewijzigd krijgen van het gewraakte eerste hoofdstuk over de leidende beginselen. In de laatste tekst van Martens en Lückner ontbrak hierin nog steeds de christelijke inspiratie. Oostlander had een nieuwe tekst opgesteld die gebaseerd was op het Europees Manifest. De antisocialistische passages waren verwijderd; verder hadden de formuleringen een wat dynamischer karakter gekregen. Op advies van Kruisinga, die in het najaar van 1976 Schmelzer was opgevolgd als Equipevoorzitter, werd de tekst van Oostlander omgezet in een vijftiental pagina's met afzonderlijke amendementen. Het werd niet waarschijnlijk geacht dat de andere partijen een geheel nieuw beginhoofdstuk van Nederlandse hand integraal zouden accepteren.¹⁰⁶

De onrust over de ontwikkelingen rond het Europees program nam ook binnen de drie afzonderlijke Nederlandse partijen met elk nieuw verschijnend concept toe. In de ARP-top werd in de zomer van 1977 ontevreden gereageerd op de stand van zaken. Met de Nederlandse wensen werd te weinig rekening gehouden, zo luidde de klacht, en het EVP-program dreigde 'haaks' te gaan staan op het eigen CDA-program.¹⁰⁷ In *Nederlandse Gedachten* plaatste Goudzwaard zijn 'kanttekeningen' bij het ontwerp-program, dat volgens hem nauwelijks gelijkenis vertoonde met het door hemzelf opgestelde *Niet bij brood alleen*. Het bracht hem tot de slotsom: 'zó kan het niet'.¹⁰⁸ Op de Unieraad van de CHU van 24 september was Kruisinga milder: hij vertelde zijn partijgenoten dat het programma 'niet perfect' was. Hij hield zijn gehoor echter voor dat er geen alternatief was voor deelname aan de EVP. 'Géén van de deelnemende nationale partijen wenst in het Europees Parlement tot isolement tot G.P.V. of S.G.P.-positie

te worden veroordeeld', zo trachtte de CHU-leider zijn partijgenoten te overtuigen van de noodzaak van voortgezette deelname aan de EVP.¹⁰⁹

Op 8 oktober 1977 bespraken de partijbesturen van KVP, ARP en CHU op een gezamenlijke bijeenkomst in Rotterdam het laatste concept-program van de EVP. ARP-voorzitter De Boer stelde in zijn inleiding dat het CDA vanwege zijn recente ontstaansgeschiedenis 'een opdracht [had] ten aanzien van onze zusterpartijen in Europa', die bestond uit het 'centraal stellen van de christelijke inspiratie en de politieke concretisering daarvan'. Het EVP-programma zou de mogelijkheid moeten bieden tot coalitievorming met zowel links als rechts, en niet alleen de deur openzetten naar de conservatieven, zo meende De Boer. De vorming van zogenaamde 'volksfronten', zowel ter linker- als ter rechterzijde, waren volledig strijdig met de CDA-lijn. De bespreking van het program zelf leverde andermaal een aantal amendementen op, bedoeld om het programma 'een meer christen-democratisch stempel te doen verkrijgen'. Alleen dan konden de EVP-partijen, zo meende Kruisinga, 'een alternatief [...] bieden voor de materialistische krachten die in vrijwel alle landen van Europa dreigen te gaan overheersen en zij zullen daarbij aansluiting vinden bij stromingen onder de bevolking, die dit alternatief – en dit gelukkig in steeds toenemende mate – zoeken'.¹¹⁰

Ook na deze gezamenlijke bijeenkomst kwamen bij de Equipe nog diverse wijzigingsvoorstellen binnen. Voorafgaand aan de EVP- en EUCD-Bureauvergaderingen van 17 en 18 oktober in Brussel hadden de Nederlandse afgevaardigden overleg met de CVP-delegatie, zoals er in deze voor het EVP-programma beslissende periode wel meer bilateraal overleg was tussen CDA- en CVP-politici. In dit drukke telefoon- en briefverkeer waren ook Lückner en Hahn betrokken.¹¹¹ In het Bureau bleek de Duitse delegatie nogal verdeeld op te treden. Een door een aantal Duitse afgevaardigden ter tafel gelegde alternatieve tekst werd door andere partijgenoten afgeschoten. De Nederlandse wijzigingsvoorstellen kregen in de Brusselse Bureauvergaderingen weliswaar algemene instemming (zo stelde ook CDU-vertegenwoordiger Philipp von Bismarck zich meegaand op), maar, zo verklaarde Oostlander in de eerstvolgende Equipevergadering, 'de "follow up"' was toch weer onbevredigend geweest. Andermaal had het Bureau Lückner opgedragen een nieuwe versie van het program op te stellen. Oostlander had er echter steeds minder vertrouwen in, dat het programma bij de CSU'er in goede handen was: hij 'heeft een enigszins andere opvatting over bepaalde programmapunten dan wij'. Pleidooien van de Nederlanders om Oostlander bij deze nieuwe redactie te betrekken mochten niet baten: Lückner zou het nieuwe concept in zijn eentje opstellen. In deze nieuwe versie waren de meeste Nederlandse voorstellen ('80 %') niet opgenomen. Nog steeds waren christendom en humanisme nevenschikkend genoemd. Wel was het begrip 'christelijke inspiratie' in de tekst opgenomen en was de volgorde van de hoofdstukken zodanig gewijzigd, dat de economische doelstellingen een minder overheersende plaats hadden gekregen. De Equipe besloot daarop om opnieuw met een serie amendementen te komen.¹¹² Op 3 november gaven de Nederlanders lucht aan hun teleurstelling over het concept-programma in een brief aan EVP-voorzitter Tindemans, die zelf overigens niet deelnam aan de programarbeid. Het ergerde hen dat de tijdens de Bureauzitting van midden oktober in Brussel algemeen aan-

vaarde amendementen niet in de tekst terug te vinden waren. Het program in zijn nieuwste redactie was voor de Nederlanders nog steeds onaanvaardbaar, zo werd de EVP-voorzitter meegedeeld. Op het EVP-congres zou desnoods het hele programma nog maar weer doorgenomen moeten worden.¹¹³

Op 12 november boog de AR-partijraad zich over het program-Lücker. Aan gezien de voorliggende versie nog niet de definitieve was, achtte de partijtop een eindoordeel weinig zinvol. Allerwege werd de grote afstand tussen het ontwerp-program van de EVP en het CDA-programma gesignaleerd. Met name werden bevredigende passages over de grondslag 'node gemist'. Voorzitter De Boer opperde dat de Nederlandse europarlementariërs zich desnoods in voorkomende gevallen maar moesten distantiëren van het EVP-programma en de nationale CDA-lijn volgen. Uittreding uit de EVP werd echter andermaal als een irreële optie beoordeeld. Oostlander stelde tevreden vast dat de partijraad op dezelfde koers zat als de Nederlandse equipe. In een resolutie werd het voorbehoud van de partij ten aanzien van het EVP-program neergelegd. Het was in de voorliggende vorm niet acceptabel, maar indien het zou worden geamendeerd in de geest van de Europese en mondiale manifesten, zou de partijraad alsnog akkoord kunnen gaan.¹¹⁴

Tijdens de vergadering van de Equipe vijf dagen later stelde voorzitter Krusinga vast dat vooral de ARP en de jongeren uit zijn eigen partij grote bezwaren hadden tegen het concept-programma. Voor de volgende programbesprekingen moest voldoende draagvlak voor de belangrijkste Nederlandse amendementen gecreëerd zijn. Hahn suggereerde daarom een vooroverleg met de CVP te houden. Martens was reeds op de hoogte gebracht van het 'ultimatief karakter' van de Nederlandse wijzigingsvoorstellen.¹¹⁵ Van welke 'kanalen' de Nederlanders in deze weken precies gebruik hebben gemaakt om druk uit te oefenen is niet precies meer vast te stellen, maar zeker is dat de Nederlanders uiteindelijk toch enig resultaat boekten. Eind november kwam de EVP-programcommissie wederom bijeen. Van het twintigtal door de Nederlanders voorgestelde wijzigingen werd een groot deel verwerkt in de tekst. Tijdens de vergadering van het Politiek Bureau van de EVP op 1 december (het EVP-congres was andermaal uitgesteld) slaagde delegatieleider Schmelzer erin om nog een enkel aanvullend amendement bij Lücker geaccepteerd te krijgen. Hoewel het ontwerp ook nu nog ver afstond van het eigen programma kon hij na afloop van de vergadering concluderen dat het nu voorliggende eindresultaat 'op het nippertje' aanvaardbaar was voor de Nederlandse partijen. Tijdens deze vergadering was ook gebleken dat eigenlijk geen enkele partij geheel content was met het concept-programma. Uiteindelijk toonden alle partijen zich compromisbereid en wenste niemand de verdere ontwikkeling van de Europese partijenfederatie te frustreren. Het EVP-programma zou een sterk eurofederalistisch karakter krijgen, waarin de in het rapport-Tindemans van begin 1976 vervatte voorstellen voor een Europese Unie herkenbaar waren. Op sommige punten ging het EVP-programma zelfs verder: in Nederlandse ogen werd hiermee een onpasseerbare hindernis opgeworpen voor de Conservatives om in de toekomst te kunnen toetreden.¹¹⁶

De Boer verklaarde aan zijn dagelijks bestuur dat de laatste besprekingen 'niet onbevredigend' waren verlopen.¹¹⁷ Ook Oostlander blikte in een beschou-

wing over het eindconcept van het EVP-program met een zekere tevredenheid terug op deze 'succesvolle' onderhandelingsperiode. Wel was de invloed van de redacteur (Lücker) onevenredig groot geweest. De werkwijze had tot gevolg gehad dat de meest vasthoudende partijen – en daar mochten de Nederlanders zich wel toe rekenen – op een aantal punten uiteindelijk toch hun zin konden krijgen. De vermeldingen van het door de Nederlanders eerder al gewraakte 'humanisme' waren verwijderd of vervangen door het meer aanvaardbare 'personalisme'. Van de belangrijke christen-democratische grondwaarden was de door de Duitsers zo gekoesterde 'vrijheid' wat naar de achtergrond gedrongen ten gunste van de andere christen-democratische kernbegrippen 'gerechtigheid', 'solidariteit' en 'verantwoordelijkheid'. De opmerkingen betreffende de Europese kernmacht waren nu verwijderd. Dat het program in zijn eindvorm veel 'vage formuleringen en compromisteksten' bevatte, was voor de Nederlanders overkomelijk. Immers, de Europese programma's van de liberalen en socialisten hadden hier ook onder te lijden; gezien de grote nationale verschillen tussen de partijen was dat onvermijdelijk. Voorts was een expliciete verwijzing naar het manifest van de Wereldunie opgenomen.¹¹⁸

Gehandhaafd was het CDU-kroonjuweel van de sociale markteconomie, ondanks de forse kritiek van diverse kanten. Volgens de Fransen betrof het hier een specifiek Duits fenomeen, dat voor de andere landen niet integraal van toepassing was. Anderen zagen al te veel gelijkenis met het kapitalistische *laissez-faire*. Oostlander stelde vast dat er steeds meer steun kwam voor de 'genormeerde economie' zoals die het CDA voor ogen stond. De Belgische partijen, onder sterke invloed van de katholieke vakbeweging, bleven bezwaren houden tegen het werkgevers-perspectief, dat domineerde in de formuleringen. Hierbij werden zij overigens gesteund door de arbeidersvleugel van de CDU, die meer nadruk op medezeggenschap en solidariteit wenste. Zelfs de christen-democratische fractie in het Europees Parlement bepleitte een tripartiet overleg, waarbij werkgevers, werknemers en overheid paritair vertegenwoordigd waren. De meningsverschillen op dit punt werden niet opgelost: er werd over 'Mitbestimmung' dan ook nauwelijks iets vermeld in het programma. In de formuleringen over de rol van de staat moesten de Duitse partijen een veer laten; met name onder druk van de DC en de Beneluxpartijen werd deze groter dan door CDU en CSU gewenst.¹¹⁹

Ten aanzien van de formuleringen aangaande de ontwikkelingshulp moesten de Nederlanders een nederlaag incasseren. Daar waar de andere partijen de nadruk legden op het stimuleren van economische groei, wenste het CDA hier beperkingen aan te leggen. In de stemming verloren zij dit pleit. Volgens Karnofsky betrof het hier een uitzondering: doorgaans waren de besluiten het resultaat van compromisvorming, waarin alle partijen zich uiteindelijk konden vinden.¹²⁰

De Duitse partijen van hun kant leden een opvallende nederlaag bij de discussie over een expliciete vermelding van het recht op arbeid. Na forse discussies, waarbij met name de Belgische partijen, maar ook de EUCDW pleitten voor opname van dit recht, wist de progressieve stroming te zegeviereren. Later zou deze bepaling opvallend genoeg ook een plaats krijgen in het CDU-beginselprogramma. Terreinwinst hadden CDU en CSU wel geboekt ten aanzien van de cultuurpolitiek. Hier kregen de formuleringen een duidelijke ideologische, anti-

marxistische ondertoon mee, zoals bijvoorbeeld in het ontwerp van juli 1977 nog niet had doorgeklonken.¹²¹

Het minst succesvol, zo moest ook door de betrokkenen toegegeven worden, waren de Nederlanders in het aanbrengen van verwijzingen naar de christelijke grondslag in het programma. Zoals ook bij eerdere gelegenheden ontbrak hiervoor de steun bij alle andere partijen. Het Nederlandse aandringen op dit punt werd door de anderen nog steeds ervaren als een neiging tot 'clericalisme'. 'Het zal nog jaren duren voordat wij onze eigenlijke motieven aan de Europese partners duidelijk hebben kunnen maken', zo schetste Oostlander de bijzondere positie van de Nederlandse partijen in internationaal verband. Niettemin durfde hij het aan het programma zoals dat nu voorlag, met al zijn imperfecties, als 'een goed uitgangspunt voor verdergaande Europese activiteit vanuit het CDA' aan de Nederlandse partijen aan te bevelen.¹²²

Oostlander was op 20 februari te gast op een vergadering van het KVP-bestuur om uitleg te verschaffen over de programmbesprekingen en het eindresultaat. Hij schetste ook hier dat het nu voorliggende programma het maximaal haalbare voor de Nederlanders was geweest, waarbij de KVP'ers zich bijvoorbeeld in het bijzonder over de toevoeging van het voor de protestanten ongebruikelijke begrip 'subsidiariteit' konden verheugen. Oostlander wees erop dat het CDA zich in Europees verband 'wat strategisch moest opstellen' vanwege de 'klericale reuk' die het volgens de andere partijen meedroeg. Ambtelijk fractie-secretaris J.M.M. (Jean) Penders vond het programma niettemin een 'wollig verhaal'. Van Zeil miste bepalingen betreffende de medezeggenschap van de arbeiders in multinationale ondernemingen. De laatste zou hieromtrent Oostlander nog enkele wijzigingsvoorstellen doen toekomen; de KVP had blijkbaar de hoop niet opgegeven dat het ook in deze fase nog mogelijk moest zijn het programma te amenderen.¹²³ De KVP zou ondanks de bezwaren haar fiat geven.

Goudzwaard, de voorzitter van de programcommissie van het CDA, uitte begin 1978 aan partijvoorzitter De Boer zijn teleurstelling over het concept-program van de EVP. Hij stelde zelfs dat de ARP onder deze voorwaarden niet thuis hoorde in de EVP: 'Ik weiger tot een groep te behoren waarin Straussen zich thuis voelen.'¹²⁴ De radicaal-evangelische Goudzwaard zou overigens problemen blijven houden met de wijze waarop de christen-democratie, ook nationaal, omging met de politieke boodschap van het evangelie. Enkele maanden voor de oprichting van het CDA in 1980 zou hij de nieuwe partijorganisatie *in statu nascendi* dan ook verlaten voor een flirt met de kleine Evangelische Volkspartij. Tot het CDA zou hij nooit toetreden.¹²⁵

Ook voor de antirevolutionaire jongeren kon het EVP-program de vergelijking met het eigen CDA-program niet doorstaan. Op de raadsvergadering van de ARJOS op 3 maart werd het als te weinig vernieuwend beoordeeld. Volgens de jongerenraad was er te weinig aandacht voor de zwakkeren in de samenleving. Het stuk ademde nog steeds een antisocialistische sfeer: zo werden wel de mensenrechtenschendingen in Oost-Europa veroordeeld, maar bleven die in Latijns-Amerika, begaan door rechtse regimes, ongenoemd. De behoudgezinde maar numeriek sterke West-Duitse partijen werden als belangrijkste actoren achter het onbevredigende program aangewezen. Voorlopig zag ook de ARJOS

echter geen alternatief voor deelname in de EVP, een *Alleingang* in het Europees Parlement zou de invloed van de Nederlandse christen-democraten eerder doen afnemen. Wel appelleerden de jongeren aan het CDA om 'de ruimte die het program door zijn vaagheid biedt maximaal [te] benutten om het beleid meer in overeenstemming te brengen met "Niet bij brood alleen"'. Voorts spraken zij de wens uit dat de Nederlandse europarlementariërs ook aanspreekbaar zouden zijn op het CDA-program. Ten overvloede verklaarden de jongeren dat iedere vorm van samenwerking met conservatieve groeperingen afgewezen diende te worden; hun voorkeur ging eerder uit naar 'die democratische groeperingen, voor wie vernieuwingsgezindheid en sociale gerechtigheid belangrijke politieke uitgangspunten zijn'. Het was voor ARJOS-voorzitter K. de Vries een schrale troost dat andere Nederlandse partijen in een soortgelijk parket zaten. De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) zat in één partij met zowel de Duitse FDP, die samen regeerde met socialisten, als de 'radikale' Britse liberalen. De PvdA had hetzelfde programma onderschreven als de 'uiterst gematigde' Duitse zusterpartij.¹²⁶ Binnen de ARJOS zouden ook na de schoorvoetende acceptatie geluiden blijven klinken om afstand van het EVP-programma te nemen. Voor deze critici was het onbegrijpelijk dat de ARP zich na haar rol in de discussie over program en grondslag van het CDA zo makkelijk akkoord kon verklaren met het Europees programma.¹²⁷

De antirevolutionaire senioren sloten zich al even weinig enthousiast aan bij het positieve advies dat Oostlander gaf over het eindvoorstel. Midden januari 1978 kon ARP-secretaris Corporaal opgelucht aan de leden van de partijraad schrijven dat 'op deze basis verder kan worden gegaan'. Het ARP-bestuur zou op 27 januari zijn positieve eindoordeel geven.¹²⁸

Tijdens het eerste EVP-congres op 6 en 7 maart 1978 in Brussel werd het programma door Martens aan de 220 afgevaardigden gepresenteerd. Dit congres, dat bedoeld was als massale manifestatie van christen-democratische eenheid, werd opgeluisterd door optimistische redevoeringen van alle Europese kopstukken, onder wie natuurlijk Tindemans, maar ook de Nederlandse premier A.A.M. van Agt (die zich vergezeld wist van het merendeel van de christen-democraten uit zijn kabinet), de Duitsers Kohl en Von Hassel en de Italiaanse veteranen Fanfani en Rumor.¹²⁹ Het was echter de toespraak van de Nederlandse delegatieleider De Boer die het broze karakter van deze eenheid pijnlijk blootlegde. De Boer was enige weken eerder Kruisinga opgevolgd als Equipe-voorzitter, nadat deze voor een – overigens kortstondig – ministerschap van Defensie was toegetreden tot het kabinet-Van Agt. Tijdens zijn redevoering in Brussel riep hij op tot een voortdurende kritische bezinning op de christen-democratische grondslagen. Ook kon hij het niet nalaten om, nadat hij de redacteurs van het programma had gelukgewenst met hun eindresultaat, de Nederlandse kanttekeningen nog eens uiteen te zetten. Het ontbreken van de expliciete verwijzing naar het evangelie als politieke inspiratiebron was in Nederlandse ogen een gemis. Ook in de aandacht voor de verdrukten buiten Europa schoot het program tekort. Met voldoening stelde De Boer vast dat het begrip 'sociale markteconomie' tijdens de programbesprekingen 'inmiddels zeer aan inhoud is verrijkt'. De grotere verantwoordelijkheid die aan de over-

heid werd toegedicht werd door de Nederlanders zeer verwelkomd. Zuinigjes beoordeelde De Boer het voorliggende programma afsluitend als 'nog juist aanvaardbaar' voor de Nederlandse partijen, waarbij hij alvast de verwachting uitsprak dat in de toekomst meer aan de Nederlandse wensen tegemoetgekomen zou worden. Het program onderscheidde de christen-democraten in ieder geval van de andere politieke stromingen in Europa, zodat op basis hiervan in het Europees Parlement samengewerkt kon worden met alle andere democratische partijen. Tevreden toonde De Boer zich over het feit dat volksfrontvorming was voorkomen. Immers: 'Het zelf meedoen aan een volksfront brengt ons in verkeerde milieus', zo wees hij de Duitse partijen nog eens terecht vanwege hun relaties met conservatieven en gaullisten.¹³⁰

Het is twijfelachtig of de andere congresgangers ingenomen waren met dit kritische betoog van De Boer. Duidelijk is wel dat de Nederlanders zichzelf met een Europese missie bekleedden. De afstand tussen het EVP-programa en dat van het CDA was nog aanzienlijk, zo werd in *Nederlandse Gedachten* vastgesteld, maar: 'Het vormt een uitdaging te trachten die kloof te overbruggen'.¹³¹ Het congres aanvaardde het programma overigens zonder tegenstem, maar wel met onthouding van de Europese Jonge Christen-Democraten (EJCD). Ook werden nog amendementen ingediend, maar die werden – om elke schijn van verdeeldheid te voorkomen – niet behandeld maar doorgeschoven naar het EVP-Bureau. Tijdens de Bureauvergadering van begin mei 1978 in Dublin werd het programma definitief vastgesteld.¹³²

Ondertussen verkeerde de CDU in de afrondingsfase van haar eigen beginselprogramma. In de discussie die de partij jarenlang intern gevoerd had over haar koers en karakter, was er slechts een enkeling geweest die zich wél sterk wens- te te maken voor een herkenbaar christelijk karakter van de partij. In de lange aanloopfase van de opstelling van het eerste (!) beginselprogramma van de CDU – eind 1971 was de commissie onder Von Weizsäcker haar werkzaamheden gestart – bekritiseerde bijvoorbeeld de publicist en televisiecommentator Franz Alt het ontbreken van een verwijzing naar Christus in het ontwerp. 'Wenn sich die CDU des "C" im Parteinamen wirklich so sehr schämen sollte, daß sie selbst in einem Grundsatzprogramm nicht mehr wagt, Christus zu zitieren oder wenigstens zu erwähnen, dann sollte sie konsequent sein und das "C" streichen.' Alt was van mening dat vanuit het christelijk geloof wel degelijk een politiek programma af te leiden was. De CDU dreigde, zo meende hij, met dit beginselprogramma een liberale partij te worden die de nadruk legde op de ontplooiing van het individu.¹³³ Het bleef hier echter bij de stem van een eenling. Tijdens haar partijdagen van oktober 1978 in Ludwigshafen aanvaardde de CDU unaniem het beginselprogramma, waarin zij zich bekende tot het christelijk mensbeeld, de basiswaarden vrijheid, solidariteit en gerechtigheid en de sociale markteconomie als pijlers onder haar politiek handelen.¹³⁴

Kruisinga, die met Aantjes en Oliemans het congres in Ludwigshafen had bezocht, berichtte in de *Equipe* en de partijbladen positief over het CDU-congres en de ook volgens Aantjes degelijke behandeling daar van het ook voor Nederlandse begrippen uitvoerige beginselprogram. De CDU-leider beoordeel-

de tevens de redevoering van Kohl als 'inhoudelijk niet slecht, op diverse punten minder conservatief dan men zou denken'. Een 'wending naar een minder rechts beleid' leek hem tot de mogelijkheden te behoren. Minder tevreden waren de Nederlandse getuigen over de sterke polarisatie die ook op dit partijcongres merkbaar was tussen regering en oppositie en dus tussen links en rechts. Aantjes achtte de meeste verwijten van Kohl aan het adres van de socialistische bondskanselier Helmut Schmidt 'bepaald onder de maat'.¹³⁵

Drie jaren later verscheen in het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA een artikel van de hand van de Groningse jurist A. Postma, waarin hij het *Grundsatzprogramm* van de CDU vergeleek met het in 1979 verschenen *Program van Uitgangspunten* van de nieuwe Nederlandse christendemocratische eenheidspartij. Duidelijk was de minder expliciet-evangelische grondslag van de CDU, terwijl van de vier door het CDA gehanteerde kernbegrippen 'gerechtigheid', 'gespreide verantwoordelijkheid', 'solidariteit' en 'rentmeesterschap' bij de CDU slechts het eerste en het derde terugkeerden, aangevuld met het voor de Duitse christen-democratie belangrijke begrip 'vrijheid'. Hoewel elke burger tevens zorg diende te dragen voor het behoud van de natuur voor volgende generaties sprak de CDU zich in tegenstelling tot het CDA onomwonden uit voor uitbreiding van de kernenergiewinning. Op sociaal-economisch terrein was nog immer Erhards sociale markteconomie het uitgangspunt. Prestatiegerichtheid en sociale rechtvaardigheid, concurrentie en solidariteit, eigen verantwoordelijkheid en sociale zekerheid werden hier aan elkaar gekoppeld. Meer dan bij het CDA werd nadruk gelegd op de verwerving van eigen bezit door de burgers. Ook werd medezeggenschap van de arbeiders vermeld als een van de onderdelen van het christelijk-sociale gedachtegoed van de CDU. Opvallend was het bij de CDU expliciet vermelde subsidiariteitsprincipe, dat de grenzen van het overheidsoptreden bepaalde. Bij het CDA was dit katholieke beginsel versmolten met het antirevolutionaire uitgangspunt van soevereiniteit in eigen kring tot 'gespreide verantwoordelijkheid'. Ook aangaande de staatsopvatting bestonden er fundamentele verschillen, zo stelde Postma vast. Waar het CDA uitging van de staat als 'dienaresse Gods', lag de soevereiniteit voor de CDU bij het volk. Aangaande de samenlevingsvormen hield het CDA er progressievere inzichten op na: in het CDU-basisprogram werd geen enkele andere vorm genoemd dan het gezin, dat het fundament van de samenleving vormde. Het CDA maakte in zijn *Program van Uitgangspunten* in ieder geval melding van rechtsgelijkheid van 'andere basisleefgemeenschappen dan het gezin, die evenzeer duurzaam zijn'. Ten aanzien van het buitenlands beleid stelde Postma vast dat de CDU zich – in tegenstelling tot het CDA – niet aangepast had aan de ontwikkelingen van de eerste helft van de jaren 1970. De Duitsers achtten de NAVO en kernbewapening onmisbaar, terwijl de Nederlanders de eerste niet meer als een hoofdmiddel voor de buitenlandse politiek en de laatste als een bedreiging voor de mensheid omschreven. Postma achtte de Duitse pendant minder maatschappijkritisch en dynamisch; vanwege zijn omvang, gedetailleerdheid en juridische formuleringen schreef hij het CDU-basisprogramma dan ook een beperkte houdbaarheid toe – dit in tegenstelling tot het meer abstracte *Program van Uitgangspunten* van het CDA.¹³⁶

De invloed van de CDU op het EVP-programma is onmiskenbaar. Een vergelijking met het CDU-beginselprogramma ondersteunt deze stelling.¹³⁷ De bewering van Claeyns en Loeb-Mayer en de Pridhams dat het programma vooral het resultaat was van inspanningen van CDU- en CVP-zijde in de commissie-Martens, waarbij de andere partijen nauwelijks geconsulteerd zouden zijn, miskent onder meer het belang van de voorafgaande discussies over de manifesten van de EUCD en UMDC en de rol van enkele Nederlandse christen-democraten daarin. Karnofsky kent het Europees Manifest van de EUCD deze rol wel toe. Via het Manifest hadden indirect ook Hahn en Papini, die in mei 1967 met hun 'Perspectives d'un "aggiornamento" des partis démocrates-chrétiens à la société contemporaine' de toon hadden gezet, een zwaar stempel gedrukt op het gedeconfessionaliseerde karakter van het programma van de nieuwe Europese partij. Papini herhaalde in een uitgave van het Instituut in 1978 dat zich uit de bijbel geen politiek programma liet afleiden. Voor het voeren van een christelijke politiek zouden de van het evangelie afgeleide christelijke waarden als richtlijnen moeten dienen, zo meende Papini. Ook in het EVP-programma was, naast het christendom, het personalisme herkenbaar als ideologische inspiratiebron.¹³⁸

De twee andere grote stromingen, de liberale en de sociaal-democratische, waren niet in staat om voorafgaand aan de verkiezingen van voorjaar 1979 een uitgewerkt programma te produceren. Ondanks de verdeeldheid onder de christen-democraten is volgens Karnofsky het eindresultaat nooit in gevaar gekomen. De Pridhams wijzen erop, dat het ontbreken van eurosceptische partijen uit het Verenigd Koninkrijk en Denemarken voor de EVP in dit verband gunstig uitpakte. De lidpartijen deelden nu de overtuiging van de noodzaak van een gemeenschappelijk programma, zo menen zij. Tevens garandeerde het overwicht van de Duitse partijen dat eventuele conflicten hoe dan ook beslecht werden. Karnofsky wijst Martens aan als de persoon, die in staat was geweest de brug naar de progressieve vleugel binnen de EVP te slaan.¹³⁹ Zoals in deel III nog aan de orde zal komen, zou de Belgische christen-democraat die rol ook in de jaren negentig spelen.

Tijdens de discussies over de naam, de samenstelling en het programma van de nieuwe Europese partijenfederatie bevonden zich de Nederlandse en Duitse christen-democraten regelmatig lijnrecht tegenover elkaar. Verlies en winst leken daarbij op het eerste gezicht evenwichtig verdeeld. De Nederlanders waren er niet in geslaagd de Europese Volkspartij een evangelische grondslag mee te geven. Daarentegen waren zij wel succesvol geweest in hun opzet de conservatieve partijen buiten de nieuwe organisatie te houden. CDU en CSU waren echter geenszins van plan zich bij deze situatie neer te leggen. Nog vóór de oprichting van de EVP startten zij voorbereidingen om alsnog de gewenste brede centrum-rechtse Europese alliantie te realiseren. Onder welke weerstand deze alternatieve Europese organisatie totstandkwam, wordt uiteengezet in het volgende hoofdstuk.

- 83 'Entwurf des Manifestes der Christlichen Demokraten Europas', 20-11-1975, in: archief ARP 392-3113. De Nederlandse vertaling zoals uitgegeven door het Centrum voor Staatskundige Vorming, de Anti-Revolutionaire Partijstichting en de Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting, *Europees manifest*. De eindversie is onder andere ook opgenomen in: *Zur Geschichte*, 143-153.
- 84 *Dagblad voor Noord-Limburg* 9-3- en 20-3-1976 (voor de ingezonden brief van Van der Gun, De Koning, Notenboom, Van der Mei en Schuijt). Knipsels in: archief ARP 389-3090.
- 85 Notulen Equipe 18-3-1976, in: archief kvp 247.
- 86 UMDc, 'Procès-verbal de la réunion de la commission idéologique. 1ère réunion. Paris, les 27 et 28 Novembre 1971', in: archief kvp 1325; Papini, *The christian democrat international*, 166-167; idem, 'De relatie', 107; *Christlich-Demokratisches Panorama* januari/maart 1972.
- 87 In Nederlandse vertaling: 'Grondlijnen'. In dit nummer van *Politiek perspectief* (september/oktober 1973) werden behalve het Caracas Document nog bijdragen opgenomen van Helmut Kohl, Robert Houben, Peter Diem (wetenschappelijk bureau van de övp), Roberto Papini, Mariano Rumor en P.H. Kooijmans. Zie ook: *Christlich-Demokratisches Panorama* augustus/september 1975, 55-83. Voor een kort oordeel: Papini, *The christian democrat international*, 92.
- 88 Notulen Equipe 23-10-1973, in: archief kvp 242.
- 89 Jansen, *The European People's Party*, 66; Papini, *The christian democrat international*, 215-216 en 232, Chenaux, 'Bijdrage', 260-261. De tekst is opgenomen in: *CD-Europa bulletin* juni 1977 en *Christlich-Demokratisches Panorama* januari/maart 1978 (met een inleiding door Mariano Rumor).
- 90 *CD-Europa bulletin* juni 1977.

Noten bij Deel II Hoofdstuk 3

- 1 Talentino aan Schmelzer, 3-2-1970, in: archief kvp 1206.
- 2 Kleisterlee aan Schmelzer, 17-4-1970 en Hahn aan Schmelzer 17-4-1970, in: archief kvp 1206.
- 3 'Conferentie van de christen-democratische partijen en parlementaire fracties van de zes lid-staten der Europese Gemeenschappen. Brussel, 27 april 1970', in: archief ARP 4-16; Papini, *The christian democrat international*, 92; Jansen, *The European People's Party*, 56; Gresch, *Transnationale Parteeinzusammenarbeit*, 124-130; 'Notulen Permanente conferentie (CD) van de Zes. Woensdag 26 mei 1971, Senato della Repubblica, Via degli Staderi 2 Rome', 14-6-1971, in: archief kvp 238.
- 4 'Beknopt verslag van de debatten. Studiedagen van de fractie, 5, 6 en 7 mei 1971 Luxemburg', mei 1971, in: archief kvp 1079.
- 5 Gresch, *Transnationale Parteeinzusammenarbeit*, 128-129; Lückner, 'Von der Parlamentarischen Versammlung', 20-21 en 23.
- 6 Deze paragraaf is gebaseerd op: *AR Staatskunde* 43(1973), 71-97. Tevens opgenomen in: *Politiek perspectief* september/oktober 1973, 78-86.
- 7 Zie Bornewasser, *Katholieke Volkspartij* II, passim.
- 8 'CVP-congres, 27/28 oktober 1973', in: archief kvp 1209.
- 9 Notulen Equipe 5-2-1974, in: archief kvp 176.
- 10 'Verslagen van dr. K.J. Hahn', 20-1-1971, in: archief kvp 237.
- 11 'Beknopt verslag van de debatten. Studiedagen van de fractie, 5, 6 en 7 mei 1971 Luxemburg', mei 1971, in: archief kvp 1079.
- 12 Notulen Equipe 25-8-1971, in: archief kvp 238.
- 13 'Uiteenzetting gedurende de gedachtenwisseling met de CDU/CSU in Bonn op 2 juni 1972, gegeven door de voorzitter, Prof.mr. P.H. Kooijmans', in: archief kvp 1269.
- 14 Milne aan De Kwaadsteniet, 24-3-1971, Oliemans aan dagelijks bestuur, 19-4-1971, De Kwaadsteniet aan Oliemans, 6-5-1971, De Kwaadsteniet aan Kleisterlee, 6-5-1971, in: archief ARP 4-17.
- 15 Thompson aan Bos, 30-12-1971, Aben aan Bos, 11-1-1972 en Kleisterlee aan Bos, 14-2-1972, in: archief kvp 1208.
- 16 P.H. Kooijmans, 'Kort verslag van de bespreking van een delegatie van de Nederlandse Equipe met een delegatie van de Britse Conservatieve Partij, gehouden te Londen op 22 juni 1972', 6-9-1972, in: archief ARP 8-33.
- 17 Notulen dagelijks bestuur 8-9-1972, in: archief ARP 103-1351. De term 'conservatieve verleiding' is afkomstig van Koole en Ten Napel, 'De conservatieve verleiding'.
- 18 Durand, *L'Europe*, 288-289; Laffan, 'Ireland', 264-265; Bardi, 'Transnational party federations', 365; Hanley, 'The European People's Party', 190-191 en 198 (n.4).

- 19 Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 196-198; Lückner, 'Von der Parlamentarischen Versammlung', 21-22; Fitzmaurice, *The party groups*, 145.
- 20 Lückner, 'Von der Parlamentarischen Versammlung', 22; Pridham en Pridham, 'Transnational parties I', 264-268; Pridham, 'Christian democrats', 340-341; Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 46-47; Lodge en Herman, *Direct elections*, 175-176; Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 214-215; notulen Equipe 31-1-1973, in: archief kvp 1173.
- 21 Ashford, 'The European Economic Community', 113-114 en 119.
- 22 Böx, 'Demokratie', 144.
- 23 Notulen Equipe 8-5-1973, in: archief kvp 1173.
- 24 Jean Dupong (voorzitter csv) aan Kleisterlee, 26-1-1973 en Kleisterlee aan Dupong, 2-3-1973, in: archief kvp 1209.
- 25 'Referat des Generalsekretärs der övp, Dr. Herbert Kohlmaier. Zur Strategie der Trendumkehr in Europa. Interparty-Konferenz 19.-20. Mai 1973 Luxemburg', in: archief kvp 1209. Voor de opmerkingen van Mansholt zie ook: Van Iersel, 'De Europese Gemeenschap', 93-94.
- 26 Barones Elles (voorzitter Conservative Party International Office) aan De Zeeuw, 25-7-1973, Corporaal aan Kleisterlee, 13-8-1973, R.D. Milne (Overseas Secretary Conservative Party International Office) aan De Zeeuw, 11-9-1973, Kleisterlee aan Conservative Party International Office, 9-10-1973 (concept) en 'Minutes of an interim meeting of representatives of the Danish Conservative Party, Finnish National Coalition and Swedish People's Party, French UDR, German CDU and CSU, Luxembourg Christian-Social Party, Netherlands Christian Historical Union, Norwegian Conservative Party, Swedish Moderate Coalition Party, British Conservative party on the occasion of the 91st Annual Conference of the last-named', 12-10-1973, in: archief kvp 1209; notulen Equipe 19-9-1973, in: archief kvp 242.
- 27 David Baker (voorzitter van het Europese verbindingscomité van de Bow Group) aan Veerman, 27-11-1973, in: archief ARP 5-23.
- 28 Notulen Equipe 5-2-1974, in: archief kvp 176. Voor de Bow Group: Ramsden, *An appetite*, 342 en 526.
- 29 *De Nederlander* 15-2-1974; *Nederlandse Gedachten* 9-2-1974; Kleisterlee, 'Verslag van de vergadering van het Politiek Bureau van de EUCD op 18 januari 1974 te Luxemburg', in: archief ARP 8-34.
- 30 Notulen Equipe 26-3-1974, in: archief kvp 176; Kansallinen Kokoomus en Svenska Folkpartiet aan Veerman, 26-3-1974, in: archief ARP 8-34.
- 31 De Zeeuw aan Kansallinen Kokoomus, 12-5-1974, in: archief CDA I 118.
- 32 Notulen Equipe 28-5-1974, in: archief kvp 243.
- 33 Zie bij voorbeeld: Van Iersel, 'Europese partijvorming', waar gewezen wordt op de dominantie van de nationale soevereiniteit.
- 34 Lückner, 'Von der Parlamentarischen Versammlung', 24-25.
- 35 Kleisterlee, 'Kort verslag van een aantal belangrijke onderwerpen van de vergadering van het Politiek Bureau van de Europese Unie van Christen-Democraten op 7 en 8 juni 1974 te Rome', 12-6-1974, in: archief kvp 176.
- 36 Zie bij voorbeeld: Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 109; Claeys en Loeb-Mayer, 'Trans-European party groupings'; Pridham, 'Christian democrats', 322. Vgl. Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 193.
- 37 Hahn en Fugmann, 'Die Europäische Christlich-Demokratische Union', 329-331; Hahn en Fugmann, *Die christliche Demokratie*, 65-68; Stirnemann, 'Die Internationalen', 272-290; Papini, *The christian democrat international*, 100-101 en 147-148 (n.199); Jansen, 'Le Parti Populaire Européen'; De Brouwer, 'Le Parti Populaire Européen'; Jansen, 'The dilemma', 460-462; idem, *The European People's Party*, 58-68.
- 38 Stammen, *Polical parties*; Gresch, *Transnationale Parteienzusammenarbeit*; Lodge en Herman, *Direct elections*; Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 103-176; Niedermayer, *Europäische Parteien?*; Kohler en Myrzik, 'Transnational party links'.
- 39 K.J. Hahn, 'CDU-CSU en de Conservatieven', 12-8-1974, in: archief kvp 1210.
- 40 Notulen Equipe 30-10-1974, in: archief ARP 112-1406.
- 41 Hahn, 'De samenwerking'.
- 42 'Notitie ter vertrouwelijke kennisname, van dr. K.J. Hahn', 8-1-1975, in: archief ARP 5-21; Gresch, *Transnationale Parteienzusammenarbeit*, 175.
- 43 *Deutsches Monatsblatt* maart 1975. Knipsel in: archief ARP 389-3089.
- 44 *Informationsbrief Parlamentarisch-Politischer Pressedienst* 21-2-1975; Böx aan Schmelzer, 6-3-1975 en Schmelzer aan Böx, 14-3-1975, in: archief ARP 5-21.
- 45 Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 196 en 199-200.
- 46 Wolfgang Oberleitner, 'Europas Christdemokraten im Zwiespalt', *Mannheimer Morgen* 17/18-1-1976 (knipsel in: archief ARP 389-3089).

- 47 'Protokoll der Sitzung des Politischen Komitees der christlich-demokratischen Parteien der Mitgliedsländer der Europäischen Gemeinschaften, 26. September 1975, 10.30 Uhr, Luxemburg', 'Politiek Comité, Luxemburg 25 september 1975', 1-10-1975 en 'Notiz zur Grundung des "Centre démocratique pour l'unité européenne et du progrès social" (CDUP)', 3-4-1975, alle in: archief ARP 389-3089; Wilfried Martens, 'Nota betreffende de initiatieven die de kristen-demokratische partijen van de Europese gemeenschap moeten nemen met het oog op de rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement en de vorming van een Europese kristen-demokratische partij', 24-9-1975, in: archief ARP 389-3090; Lodge en Herman, *Direct elections*, 157. Voor de positie van de Nederlanders ten opzichte van de voorstellen van Lückner en Martens: notulen Equipe 4-11-1975, in: archief KVP 179.
- 48 Pridham, 'Christian democrats', 322-323; Pridham en Pridham, 'Transnational parties II', 282.
- 49 Lückner, 'Von der Parlamentarischen Versammlung', 25.
- 50 C.F. Kleisterlee, 'Enige aantekeningen n.a.v. de vergadering van het Politiek Bureau op 17 november en op 27 november 1975 te Rome', 3-12-1975 en 'Vorbereitendes Arbeitsdokument der PSC-CVP für die Sitzung am 17. und 18. November 1975 betr. die Gründung der Europäischen Christlich-Demokratischen Partei auf EWG-Ebene', in: archief CDA I 119; De Brouwer, 'Le Parti Populaire Européen', 114.
- 51 'Verslag van de eerste bijeenkomst van de werkgroep "Europese Partij" gehouden op 17 en 18 november te Brussel', in: archief ARP 392-3114; 'Niederschrift über die Sitzung der Arbeitsgruppe "Europäische Partei" am 17./18. November 1975 in Brüssel, rue Ravenstein 2', 25-11-1975, in: archief CDA I 119. Voorts: Schmelzer aan Böx, 6-1-1976, in: archief ARP 389-3090. Voor de opmerkingen van Von Hassel over het CDA-congres zie ook: Van Enk, *Aftocht*, 158.
- 52 Notulen Equipe 4-12-1975, in: archief KVP 247.
- 53 'Verslag van de eerste bijeenkomst van de werkgroep "Europese Partij" gehouden op 17 en 18 november te Brussel', in: archief ARP 392-3114. Het Italiaans/Belgische voorstel: 'Document de travail présenté en commun par les équipes italienne et belge à la réunion des 17 et 18 Novembre 1975 concernant la formation du parti démocrate chrétien au niveau de la CEE', in: archief ARP 389-3090.
- 54 Hahn aan Kleisterlee, 16-12-1975, in: archief ARP 389-3090.
- 55 In 1976 betaalde de Italiaanse DC, die tevens zorg droeg voor het CIDCID, BF 3.913.000 bij en de CDU/CSU BF 3.722.000, terwijl de Nederlandse partijen BF 110.000 overmaakten. Uit: bijlage bij Kleisterlee aan penningmeester en secretaris KVP, 28-2-1977, in: archief KVP 251.
- 56 Notulen dagelijks bestuur 16-1-1976, in: archief ARP 131-1515. Vgl. *Nederlandse Gedachten* 21-2-1976.
- 57 K.J. Hahn, 'Tweede bespreking over de oprichting van een "Vereniging van christen-demokratische werknemers" binnen de EUCD, Brussel 21 januari 1976', in: archief ARP 389-3090; Hahn aan Kleisterlee, 11-5-1976, in: archief ARP 389-3090; Alfred Bertrand, 'Die christlich-demokratischen Arbeitnehmer', *Christlich-Demokratisches Panorama* april/september 1978, 71-79; notulen Equipe 17-11-1977, in: archief ARP 371-3018.
- 58 D. Corporaal, 'Memo naar aanleiding van een gesprek met de heer Escher (assistent van Katzer) gehouden op 5 februari 1976 in het Tweede Kamergebouw', 9-2-1976, in: archief ARP 389-3090.
- 59 K.J. Hahn, 'Kanttekeningen bij de tegenwoordige stand van de besprekingen binnen de EUCD over de vorming van een Europese partij', 25-1-1976, in: archief ARP 389-3090. Op de Europese top van 1 en 2 december 1975 in Rome besloten de EG-leiders om in mei of juni 1978 de eerste verkiezingen te houden. Zie: Van de Meerssche, *Van Jalta tot Malta*, 190.
- 60 D. Corporaal, 'Memo naar aanleiding van een gesprek met de heer Escher (assistent van Katzer) gehouden op 5 februari 1976 in het Tweede Kamergebouw', 9-2-1976, in: archief ARP 389-3090.
- 61 Kleinmann, *Geschichte der CDU*, 486.
- 62 Besluitenlijst 7e vergadering algemeen bestuur CDA 4-2-1976, in: archief ARP 395-3131.
- 63 Notulen Equipe 12-2-1976, in: archief KVP 247.
- 64 *De Nederlander* 5-3-1976; *Nederlandse Gedachten* 28-2-1976. De statuten zijn bijvoorbeeld opgenomen als bijlage bij: Houben, 'Christen-demokratie'. Zie: notulen Equipe 18-3-1976, in: archief KVP 247.
- 65 Besluitenlijst 8e vergadering algemeen bestuur CDA 27-2-1976, in: archief ARP 395-3131; notulen dagelijks bestuur 4-3-1976, in: archief ARP 131-1515. Het citaat uit de preambule is overgenomen uit: Jansen en Kallenbach (Hrsg.), *Materialien*, 34. Vgl. Pridham, 'Christian democrats', 323.
- 66 *CDAktueel* 9-4-1976.
- 67 Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 198-199; Karnofsky, *Parteienbünde*, 48-49; Lodge en Herman, *Direct elections*, 153.
- 68 Lodge en Herman, *Direct elections*, 161-162.
- 69 *De Nederlander* 14-5-1976; *Nederlandse Gedachten* 15 en 22-5-1976; W.K.N. Schmelzer, 'Europese Volkspartij wijst polarisatie af', *Elseviers Magazine* 17-7-1976; Kleisterlee aan bestuur Equipe,

- 3-5-1976, in: archief kvp 1212; Dudink (red.), *Christen demokraten*; 'Statuten evp', 29-4-1976, in: archief arp 266-2494; *CD-Europa bulletin* april 1976; Pridham, 'Christian democrats', 325; Jansen, *The European People's Party*, 156-157.
- 70 Chenaux, 'Bijdrage', 259.
- 71 De Franse christen-democraten hadden zich kort hiervoor verenigd. In de evp-statuten zijn de voorlopers nog genoemd: de Union Centriste des Démocrates de Progrès en het Centre Démocrate. Tijdens een conferentie op 23 mei in Rennes gingen beide partijen op in het cds (zie *CD-Europa bulletin* mei 1976). Voor het ontstaan en de ontwikkeling van het Franse cds: Elgie, 'Christian democracy'.
- 72 Laffan, 'Ireland', 265.
- 73 Notulen Equipe 14-9- en 5-10-1976, in: archief kvp 1176; Horner, *Konservative und christdemokratische Parteien*, 164; Karvonen, 'Christian parties', 125-126; *Nederlandse Gedachten* 5-3-1977.
- 74 H.A. de Boer in: *Nederlandse Gedachten* 9-7-1977.
- 75 *CD-Europa bulletin* juni 1976. Voor de bijeenkomst in Luxemburg zie ook *de Nederlander* 9-7-1976.
- 76 Horner, *Konservative und christdemokratische Parteien*, 73.
- 77 *Nederlandse Gedachten* 9-7-1977.
- 78 Notulen Equipe 5-10-1976, in: archief kvp 1176.
- 79 Notulen Equipe 10-11-1976, in: archief kvp 249.
- 80 'Déclaration de Jean Seitlinger, Secrétaire Général du Parti Populaire Européen', 28-6-1978, in: archief arp 397-3149; Jansen, *The European People's Party*, 133.
- 81 Voor de programvorming zie vooral het werk van Karnofsky, *Die europäischen Parteienzusammenschlüsse*, 254-301 en *Parteienbünde*, 191-229. Verder: Klepsch, 'Das Programm'; Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 149-150; Lodge en Herman, *Direct elections*, 162-167.
- 82 Arbeidsgruppe Dr. Böx, 'Die Europäische Volkspartei – Programmentwurf (Fassung: 10.11.1975)', in: archief arp 102-1299. Karnofsky, *Parteienbünde*, 195.
- 83 Notulen dagelijks bestuur 28-11-1975, in: archief arp 131-1515.
- 84 A.M. Oostlander, 'Commentaar op het "Programm-Entwurf 10-11-1975"', in: archief arp 389-3090; Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 169.
- 85 Notulen Equipe 4-12-1975, in: archief kvp 247.
- 86 'Enkele kanttekeningen, die benut kunnen worden als bouwstenen voor een toekomstige christen-democratische partij in Europa', in: archief arp 389-3090.
- 87 Karnofsky, *Parteienbünde*, 224.
- 88 *Nederlandse Gedachten* 15-1-, 29-1- en 5-2-1977.
- 89 Müller aan commissieleden Europees program, 23-6-1976, in: archief arp 389-3090; Jansen, *The European People's Party*, 66.
- 90 Ten Napel, 'Een eigen weg', 301; Zwart, 'Gods wil', 250.
- 91 Zie bijvoorbeeld: besluitenlijst 10de vergadering algemeen bestuur cda 20-8-1976, in: archief arp 395-3131.
- 92 K.J. Hahn, 'Vergadering van de Europese Volkspartij – Federatie van de christen-democratische partijen van Europa en van de EUCD. Op 21, 22 en 23 okt. 1976', 5-11-1976 en W.K.N. Schmelzer, 'Bijeenkomst Politiek Bureau E.V.P. – Federatie van christen-democratische partijen van de Europese Gemeenschap, Brussel 21/22 oktober 1976', 25-10-1976, in: archief cda I 120.
- 93 Notulen Equipe 25-1-1977, in: archief kvp 252.
- 94 Notulen Equipe 15-2-1977, in: archief kvp 252.
- 95 Besluitenlijst dagelijks bestuur 14-4-1977, in: archief arp 149-1614.
- 96 Kleisterlee aan secretarissen kvp, arp, chu en cda, 11-5-1977, in: archief arp 148-1611; Kleisterlee aan bestuursleden Equipe, 16-5-1977, in: archief arp 149-1613.
- 97 A.C.H.M. de Kok, 'Ontwerp-politiek programma Europese Volkspartij. Commentaar Nederlandse Equipe', 16-5-1977, in: archief arp 149-1613.
- 98 'Entwurf des politischen Programms', 25-5-1977, in: archief kvp 253.
- 99 Notulen dagelijks bestuur 14-6-1977, in: archief arp 148-1610.
- 100 'Konklusies van de vergadering van de werkgroep Europese politiek dd. 18 juni 1977', in: archief kvp 254.
- 101 Notulen dagelijks bestuur 20-6-1977, in: archief kvp 254.
- 102 Notulen Equipe 22-6-1977, in: archief kvp 254.
- 103 Notulen dagelijks bestuur 18-8-1977, in: archief arp 245-2344.
- 104 Karnofsky, *Parteienbünde*, 195; 'Verslag van de vergadering van de werkgroep Europese Politiek, welke heeft plaatsgevonden op maandag 22 augustus 1977', in: archief arp 149-1613.
- 105 Steenkamp, De Boer, Van Verschuier en Vergeer aan Tindemans, 22-9-1977, in: archief arp 385-3068.

- 106 'PPE/EVP: Entwurf des politischen Programms', 23-8-1977, in: archief ARP 149-1613. De Nederlandse vertaling in: archief ARP 385-3068; notulen Nederlandse Equipe 31-8-1977, in: archief KVP 1178; 'Herzien concept van hoofdstuk I van het program voor de EVP', 21-9-1977, in: archief ARP 385-3068.
- 107 'Resumé n.a.v. gesprekken tussen de voorzitter en de secretaris op 6 en 15 juli 1977', 19-7-1977, in: archief ARP 371-3016.
- 108 *Nederlandse Gedachten* 1-10-1977.
- 109 Notulen unieraad 24-9-1977, in: archief CHU 31.
- 110 *Politiek Nieuws* 26-10-1977; *Nederlandse Gedachten* 15-10- en 22-10-1977; *de Nederlander* 21-10-1977. Zie bijvoorbeeld ook: 'Amendementen op het EVP-program, Hoofdstuk II, bijgevoegd naar aanleiding van de discussie van de partijbesturen ARP, CHU, KVP dd. zaterdag 8 oktober 1977' en J.M.M. Penders, 'Aanvullingen op amendementen op Hoofdstuk III van het ontwerp-politiek program van de EVP', 12-10-1977, beide in: archief ARP 385-3068.
- 111 Notulen Equipe 13-10-1977, in: archief ARP 385-3068.
- 112 Notulen Equipe 2-11-1977, in: archief KVP 1178; notulen dagelijks bestuur 4-11-1977, in: archief ARP 175-1782. Zie ook de bijdragen van Oostlander in: *Nederlandse Gedachten* 26-11-1977, *Politiek Nieuws* 23-11-1977 en *de Nederlander* 2-12-1977. Het nieuwe concept van Lückner: 'Entwurf des Politischen Programms, 21. Oktober 1977', in: archief ARP 385-1068. Een versie gedateerd 27-10-1977 is opgenomen in: Jansen en Kallenbach (Hrsg.), *Materialien*, 40-53. Een Nederlandse vertaling kwam eind november beschikbaar: zie archief ARP 371-3017.
- 113 Kruisinga, De Boer en Kleisterlee aan Tindemans, 3-11-1977, in: archief KVP 1213.
- 114 Notulen partijraad 12-11-1977, in: archief ARP 399-3159; resolutie partijraad m.b.t. program EVP, in: archief ARP 399-3159 en *Nederlandse Gedachten* 19-11-1977.
- 115 Notulen Equipe 17-11-1977, in: archief ARP 371-3018.
- 116 A.M. Oostlander, 'Notitie betreffende het EVP program-ontwerp en het naar aanleiding daarvan te volgen beleid', 25-1-1978, in: archief ARP 371-1018; 'Memo naar aanleiding van de bijeenkomst van het politiek bureau van de EVP op 1 december 1977 te Brussel', in: archief ARP 245-2344; *Politiek Nieuws* 22-2-1978; Karnofsky, *Parteienbünde*, 196-202 en 216-219; Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 153.
- 117 Notulen dagelijks bestuur 15-12-1977, in: archief ARP 175-1782.
- 118 A.M. Oostlander, 'Notitie betreffende het EVP program-ontwerp en het naar aanleiding daarvan te volgen beleid', 25-1-1978, in: archief ARP 371-1018.
- 119 Karnofsky, *Parteienbünde*, 206-208 en 211-212.
- 120 Ibidem, 204-205.
- 121 Ibidem, 197-198 en 199-200.
- 122 A.M. Oostlander, 'Notitie betreffende het EVP program-ontwerp en het naar aanleiding daarvan te volgen beleid', 25-1-1978, in: archief ARP 371-1018; *Nederlandse Gedachten* 21-1-1978; *Politiek Nieuws* 8-2-1978; *de Nederlander* 20-1-1978.
- 123 Notulen partijbestuur 20-2-1978, in: archief KVP 185. Vgl. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij* II, 657.
- 124 Goudzwaard aan De Boer, 18-1-1978, in: archief ARP 371-3016.
- 125 Zie bijvoorbeeld: De Bas, *De muis*, 56-60; Ten Napel, 'Een eigen weg', 339-342.
- 126 Verklaring ARJOS-raad 3-3-1978, in: archief ARP 390-3093. Zie ook: *Nederlandse Gedachten* 11-3-1977.
- 127 Johan E. Knibbe, 'Europa, waar moet dat heen?', *Nederlandse Gedachten* 2-6-1979.
- 128 Corporaal aan leden partijraad ARP, 17-1-1978, in: archief KVP 1214.
- 129 De Ridder, *Omtrent Wilfried Martens*, 187-188; *de Nederlander* 17-3-1978; *Nederlandse Gedachten* 18-3-1978; *Politiek Nieuws* 22-3-1978; *CD-Europa* 1978 nr.2; *Christlich-Demokratisches Panorama* april/september 1978.
- 130 De toespraak van De Boer in: archief ARP 385-3068 en 'De Christen-democratie in Europa', *Nederlandse Gedachten* 11-3-1977.
- 131 *Nederlandse Gedachten* 11-3-1978.
- 132 Lodge en Herman, *Direct elections*, 165. Het programma, zoals goedgekeurd door het EVP-congres op 7-3-1978, is onder andere opgenomen in: Bangemann, Bieber, Klepsch en Seefeld, *Programme*, 181-218.
- 133 Franz Alt, 'Das ist finsterster Liberalismus', *Der Spiegel* 19-9-1977 (knipsel in: archief ARP 385-3068).
- 134 Kleinmann, *Geschichte der CDU*, 422-425.
- 135 Notulen Equipe 2-11-1978, in: archief KVP 186; besluitenlijst 83e vergadering dagelijks bestuur CDA 27-10-1978, in: archief KVP 187; R.J.H. Kruisinga, 'Congres van hoop en teleurstelling', *Neder-*

landse Gedachten 18-11-1978; *de Nederlander* 24-11-1978. De CDU was teleurgesteld over de afwezigheid van Van Agt, die aan de inwijdingsplechtigheid van paus Johannes Paulus II de voorkeur gaf.

- 136 Postma, 'Het program'.
- 137 Pridham, 'Christian democrats', 329-330.
- 138 Claeys en Loeb-Mayer, 'Trans-European party groupings', 462; Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 149-150; Karnofsky, *Parteienbünde*, 221-222; Papini, *Quelle identité*.
- 139 Karnofsky, *Parteienbünde*, 224-225; Pridham en Pridham, *Transnational party co-operation*, 152.

Noten bij Deel II Hoofdstuk 4

- 1 Voor de ontstaansgeschiedenis van de EDU is gebruik gemaakt van: Ashford, 'The European Economic Community', 119-123; Pridham, 'Christian democrats', 331-341; Horner, *Konservative und christdemokratische Parteien*, 79-82; Stirnemann, 'Die Internationalen', 290-297; Lodge en Herman, *Direct elections*, 171-184; Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 200-203; Papini, *The christian democrat international*, 229-253; Jansen, 'The dilemma', 462-465; idem, *The European People's Party*, 69.
- 2 In de jaren zeventig zouden nog in Hernstein (1971), Luxemburg (1973), Helsinki (1974), München (1975), Kleßheim (1975), Kopenhagen (1976) en Edinburgh (1977) 'inter-party conferences' plaatsvinden. Zie: Stirnemann, 'Die Internationalen', 291 (n.17).
- 3 Lodge en Herman, *Direct elections*, 174 en 177.
- 4 Ashford, 'The European Economic Community', 120-121 (de resolutie staat op 120); Gresch, *Transnationale Parteienzusammenarbeit*, 275; Pridham en Pridham, 'Transnational parties II', 293-294.
- 5¹ Niederschrift über die Sitzung des Politischen Bureaus am 17./18. April 1975 in Wien', in: archief ARP 389-3089.
- 6 Notulen Equipe 17-6-1975, in: archief ARP 205-2119.
- 7 Notulen Equipe 27-8-1975, in: archief ARP 205-2120.
- 8 Notulen Equipe 4-11-1975, in: archief KVP 179.
- 9 Thatcher, *The path*, 343-345.
- 10 Josef Taus aan De Koning, 14-8-1975, in: archief ARP 5-21.
- 11 Hahn aan Kleisterlee, z.d. [augustus 1975], in: archief CDA I 119.
- 12 *Meldungen Deutschland Union Dienst. Pressedienst der CDU/CSU* 10-9-1975, in: archief ARP 5-21; Pridham, 'Christian democrats', 336.
- 13 Notulen Equipe 27-8-1975, in: archief ARP 205-2120.
- 14 C.F. Kleisterlee, 'Kort verslag van de vergadering van het Politiek Bureau van de Europese Unie van Christen-Democraten op 19 en 20 september in Zürich', 23-9-1975, in: archief KVP 179; Kohler en Myrzik, 'Transnational party links', 197; Wolfgang Oberleitner, 'Europas Christdemokraten im Zwiespalt', *Mannheimer Morgen* 17/18-1-1976 (knipsel in: archief ARP 389-3089).
- 15 K.J. Hahn, 'Opening van het nieuwe studie- en vormingscentrum van de Beierse CSU', 1-10-1975, in: archief ARP 389-3089.
- 16 'Mededeling van de heer Lücker', 1-10-1975 en 'Notiz zur Gründung des "Centre démocratique pour l'unité européenne et du progrès social" (CDUP)', 3-4-1975, beide in: archief ARP 389-3089.
- 17 Wolfgang Oberleitner, 'Europas Christdemokraten im Zwiespalt', *Mannheimer Morgen* 17/18-1-1976 (knipsel in: archief ARP 389-3089).
- 18 'Memo n.a.v. een bezoek vanuit de Nederlandse Equipe aan de Conservative Party (International Office), gebracht op donderdag 26 februari 1976 ter oriëntatie over de conservatieve [partijen] in relatie tot de christen-democratische', maart 1976, in: archief ARP 131-1515; notulen Equipe 18-3-1976, in: archief KVP 247; 'Draft charter of the European Democrat Union (as amended in London on 12.2.76)', in: archief ARP 131-1515.
- 19 'Entwurf der charta der Europäischen Demokratischen Union (EDU)' en 'Entwurf einer Satzung der Europäischen Demokratischen Union', 25-4-1976, in: archief KVP 248; Lodge en Herman, *Direct elections*, 177.
- 20 Kleinmann, *Geschichte der CDU*, 487.
- 21 'Verkort persverslag over de bijeenkomst te Kopenhagen op 13 juni 1976', 29-6-1976, in: archief KVP 248; K.J. Hahn, 'Vergadering van de Europese Volkspartij – Federatie van de christen-democratische partijen van Europa en van de EUCD. Op 21, 22 en 23 okt. 1976', 5-11-1976, in: archief CDA I 120.